
Yogasudhakaro Nama Yogasutravrittih

योगसुधाकरो नाम योगसूत्रवृत्तिः

Document Information

Text title : Yogasudhakarāh Yogasutravṛttih

File name : yogasudhAkaraH.itx

Category : yoga, sUtra, vyAkhyA

Location : doc_yoga

Author : sadAshivendrasarasvati

Proofread by : Sujal

Description/comments : Needs proofreading

Latest update : October 9, 2026

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

October 9, 2026

sanskritdocuments.org

યોગસુધાકરો નામ યોગસૂત્રવૃત્તિ:

શ્રીસદાશિવેન્દ્રસરસ્વત્યા વિરચિતાયાં

॥ ઝં શ્રીપરમાત્મને નમઃ ॥

યદ્ભાવનાદવાપીયં પ્રત્યક્ષિતિરનામયા ।
ક્લેશકર્માદિસંસ્પૃષ્ટં તમીશં કચ્ચનાભજે ॥ ૧ ॥

શ્રીમત્પતંગજલેસ્તસ્ય પદદ્વન્દ્વમનિન્દિતમ્ ।
વન્દે યેન મનઃકાયવાયાં શુદ્ધિરકાર્યસૌ ॥ ૨ ॥

વિદ્યારત્નં મયા લબ્ધં યત્કૃપાપારવારિધેઃ ।
વન્દે તાન્વિબુધૈર્વન્દ્યાન્વન્દ્યાનન્દદાન્ગુરુન્ ॥ ૩ ॥

શ્રીમદ્દેશિકવક્ત્રાભજાન્નિશમ્યાથ વિલોડ્ય તામ્ ।
હૃણીન્દ્રભણિતેઃ કાચિદ્વૃત્તિરારભ્યતે મયા ॥ ૪ ॥

૧. સમાધિપાદઃ ।

ઇહ ખલુ ભગવાન્પતંગજલિઃ પ્રેક્ષાવત્પ્રવૃત્યૌપધિકં શાસ્ત્રપ્રતિપાદ્યં દર્શયતિ -

૧.૧. અથ યોગાનુશાસનં

૧.૧. અથ યોગ-અનુશાસનમ્ ॥ 1.1 ॥

અત્ર અથશબ્દઃ આરમ્ભાર્થઃ, અર્થાન્મડ્ગલાર્થશ્ચ ।

“યુજ સમાધૌ” ઇતિ ધાતોર્યોગઃ સમાધિઃ; તસ્યાનુશાસનં હૈરણ્યગર્ભે શાસ્ત્રમનુસૃત્ય શિષ્યતે વ્યાખ્યાયતે સસાધનઃ
સકલઃ સમાધિરનેત્યનુશાસનં શાસ્ત્રમ્ । તથા ચ કસ્મૈચિત્કૈવલ્યકામાય પ્રતિપાદ્યયોગપ્રતિપાદકં શાસ્ત્રમારભ્યત
ઇત્યક્ષરાર્થઃ ।

તત્ર સમાધિર્દ્વિવિધઃ સમ્પ્રજ્ઞાતોડસમ્પ્રજ્ઞાતશ્ચેતિ । સ ચ ચિત્તસ્ય ધર્મઃ ।

ચિત્તં હિ ત્રિગુણાત્મકત્વાત્પગ્ચભ્રમ્યુપેતમ્ ।

ભ્રમયશ્ચ - ક્ષિપ્તં મૂઢં વિક્ષિપ્તમેકાગ્રં નિરુદ્ધમિતિ ।

તત્ર - રજસા વિષયેષુ ક્ષિપ્યમાણં ક્ષિમં; તમસા નિદ્રાલસ્યાદિવૃત્તિમન્મૂઢં;
 ઈષદ્રજસ્તમઃસંસૃષ્ટેન સત્ત્વેન કાદાચિત્કધ્યાનયુક્તતયા ક્ષિમાદ્વિશિષ્ટં વિક્ષિમં;
 વિધૂતરજસ્તમોમલેન શુદ્ધસત્ત્વેનૈકાગ્રમેકતાનં; પ્રશાન્તસકલવૃત્તિકં સંસ્કારશેષં નિરુદ્ધમ્ ।
 એવં ચ આદ્યભૂમિત્રયપરિત્યાગેનાવશિષ્ટભૂમિદ્વયોપેતસ્ય ચિત્તસ્ય સમાધિદ્વયં ધર્મ ઇતિ વિવેકઃ ॥ ૧.૧ ॥
 અધુના દ્વિવિધસ્ય સમાધેઃ સાધારણં લક્ષણં લક્ષયતિ -

૧.૨. યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ

૧.૨. યોગઃ-ચિત્ત-વૃત્તિ-નિરોધઃ ॥ 1.2 ॥

રજસ્તમોવૃત્ત્યોર્નિરોધો યોગ ઇત્યર્થઃ । અતઃ સાત્ત્વિકવૃત્તિસત્ત્વેડપિ સમ્પ્રજ્ઞાતે નાવ્યાપ્તિઃ ॥ ૧.૨ ॥

નનુ બુદ્ધિવૃત્તિસ્વભાવાયાશ્ચિતિશક્તેર્વૃત્તિનિરોધે કથં સ્થિતિરિત્યાશંક્યાહ -

૧.૩. તદા દ્રષ્ટુઃ સ્વરૂપેડવસ્થાનં

૧.૩. તદા દ્રષ્ટુઃ સ્વરૂપે-અવસ્થાનમ્ ॥ 1.3 ॥

યદા સર્વાસાં વૃત્તીનાં નિરોધઃ, તદા દ્ર દ્રષ્ટુશ્ચિતિશક્તેઃ સ્વાભાવિકે સ્વરૂપે સ્થિતિઃ કુસુમાપગમે સ્ફટિકમણેરિવેત્યર્થઃ
 । ચિતિશક્તેશ્ચૈતન્યમાત્રં સ્વભાવો ન વૃત્તય ઇતિ ભાવઃ ॥ ૧.૩ ॥

નનુ તર્હિ વ્યુત્થાને ચિતિશક્તેઃ સ્વરૂપાત્રચ્યુતિઃ સ્યાદિત્યત્રાહ -

૧.૪. વૃત્તિસારૂપ્યમિતરત્ર

૧.૪. (વૃત્તિ-સારૂપ્યમ્)-ઇતરત્ર ॥ 1.4 ॥

યદપિ નિર્વિકારા ચિતિશક્તિઃ સદા સ્વરૂપ એવાવતિષ્ઠતે, તથાપિ નિરોધાદન્યત્ર વૃત્તિષૂત્પદ્યમાનાસુ તત્ર
 ચિતિચ્છાયાયાં પ્રતિબિમ્બિતાયાં તદવિવેકાત્તતાદાત્મ્યમાપન્નેવ ચિતિશક્તિર્ભવતિ જપારક્ત ઇવ સ્ફટિકઃ ।

અતો ન સ્વરૂપાત્રચ્યુતિઃ । ન હિ લૌહિત્યભ્રમસમયે સમસ્તિ સ્ફટિકમણેરવદાતસ્વભાવાત્રચ્યુતિરિતિ ભાવઃ ।
 એતેન સૂત્રદ્વયેનાર્થાદ્યનિરોધે ચિતિશક્તિઃ સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠા યદ્યુત્થાને સ્વરૂપાપ્રતિષ્ઠેવ ભવતિ તચ્ચિત્તમિતિ
 દ્વિતીયસૂત્રગતચિત્તપદં વ્યાખ્યાતં ભવતિ ॥ ૧.૪ ॥

અધુના નિરોદ્ધવ્યાનાં વૃત્તીનામિયત્તામાહ -

૧.૫. વૃત્તયઃ પચ્ચતથ્યઃ ક્લિષ્ટાડકલિષ્ટાઃ

૧.૫. વૃત્તયઃ પચ્ચતથ્યઃ ક્લિષ્ટા-અક્લિષ્ટાઃ ॥ 1.5 ॥

પચ્ચ તયબર્થા અવયવા વક્ષ્યમાણાઃ પ્રમાણાદયો યાસાં સામાન્યવૃત્તીનાં તાઃ પચ્ચતથ્યો વૃત્તયશ્ચિત્તસ્ય પરિણામાઃ
 ।

બહુવચનં તુ મૈત્રાદિપુરુષબહુત્વાભિપ્રાયેણ । તાઃ કીદૃશ્યઃ ? ક્લિષ્ટા અક્લિષ્ટાઃ; વક્ષ્યમાણૈઃ કલેશૈઃ સંશ્લિષ્ટાઃ
 સ્વરૂપાપ્રતિષ્ઠાપ્રત્યયાઃ ક્લિષ્ટાઃ, તૈરસંશ્લિષ્ટાઃ સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠાપ્રત્યયાઃ અક્લિષ્ટાઃ ।

યદાપિ પચ્યસ્વેવ ક્લિષ્ટાનામક્લિષ્ટાનાં ચાન્તર્ભાવઃ, તથાપિ ક્લિષ્ટા એવ નિરોદ્ધવ્યા ઇતિ મન્દબુદ્ધિં વારયિતું તાભિઃ સહાક્લિષ્ટા અપ્યુદાહૃતાઃ ॥ ૧.૫ ॥

અથ નામધેયલક્ષણાભ્યાં વૃત્તીર્વિશદયિતું સૂત્રષટ્કમાયથે -

૧.૬. પ્રમાણવિપર્યયવિકલ્પનિદ્રાસ્મૃતયઃ

૧.૬. પ્રમાણ-વિપર્યય-વિકલ્પ-નિદ્રા-સ્મૃતયઃ ॥ 1.6 ॥

અતોડપરા વૃત્તિર્ન સમસ્તીત્યુદ્દેશસૂત્રસ્ય ફલમ્ ॥ ૧.૬ ॥

૧.૭. પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમાઃ પ્રમાણાનિ

૧.૭. પ્રત્યક્ષ-અનુમાના-આગમાઃ પ્રમાણાનિ ॥ 1.7 ॥

ત્રીણ્યેવ પ્રમાણનીતિ ભાવઃ । વૃત્તાવજ્ઞાતાર્થાવગાહી ચિતિશક્તેઃ પ્રતિભિમ્બઃ પ્રમા । તત્કરણં વૃત્તિઃ પ્રમાણમ્ । તત્ત્વં પ્રમાણસામાન્યલક્ષણમ્ ।

તત્ર ચક્ષુરાદિદ્વારા વ્યક્તિવિશેષનિર્ધારણી ચિત્તવૃત્તિઃ પ્રત્યક્ષપ્રમાણમ્ । તદાકારવૃત્તૌ ચિતિશક્તેઃ પ્રતિભિમ્બઃ પ્રત્યક્ષપ્રમા ।

એવં ધ્યાનસમાધિદ્વારા ચિતિશક્તિવિશેષાવધોતિકા સમ્પ્રજ્ઞાતાપ્યા ચિત્તવૃત્તિઃ પ્રત્યક્ષપ્રમાણમ્ । જ્ઞાતા ચિતિશક્તિઃ ફલમ્ ।

લિડ્ગજ્ઞાનદ્વારા લિડ્ગિસામાન્યનિર્ધારણી વૃત્તિરનુમાનમ્ । તત્ર પ્રતિભિમ્બોડનુમિતિઃ ।

પદાર્થજ્ઞાનદ્વારા વાક્યાર્થાવગાહિની વૃત્તિરાગમઃ । તત્ર પ્રતિભિમ્બઃ શાબ્દઃ ।

અનુમાનાગમાવુભયત્ર સમાનાવિતિ પૃથક્ નોદાહૃતૌ ॥ ૧.૭ ॥

૧.૮. વિપર્યયો મિથ્યાજ્ઞાનમતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠ

૧.૮. વિપર્યયઃ મિથ્યા-જ્ઞાનમ્-અતદ્રૂપ (અ-તદ્-રૂપ)-પ્રતિષ્ઠમ્ ॥ 1.8 ॥

વિપર્યય ઇતિ લક્ષ્યનિર્દેશઃ । મિથ્યાજ્ઞાનં બાધાનન્તરં વ્યવહારાજનકં યત્ અતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠ તસ્યાર્થસ્ય ચદ્રૂપં પારમાર્થિકં સ્વરૂપં તત્રાપ્રતિષ્ઠિતં તદનવગાહિ । તત્ત્વં લક્ષણમ્ ।

અતો ન વિકલ્પેડતિવ્યાપ્તિઃ, તસ્ય બાધિતત્ત્વેડપિ કેષાઽચિત્પણિડતાનાં વ્યવહારજનકત્વાત્ । નાપિ સંશયે, તસ્યાપિ લક્ષ્યત્વાત્ ॥ ૧.૮ ॥

૧.૯. શબ્દજ્ઞાનાનુપાતી વસ્તુશૂન્યો વિકલ્પઃ

૧.૯. શબ્દ-જ્ઞાન-અનુપાતી વસ્તુ-શૂન્યઃ વિકલ્પઃ ॥ 1.9 ॥

“શાહોઃ શિરઃ” ઇતિ શબ્દશ્રવણાનન્તરં જાયમાના વસ્તુશૂન્યા વૃત્તિર્વિકલ્પઃ । અતો વાક્યાર્થગોચરવૃત્તૌ નાતિવ્યાપ્તિઃ, તસ્યા વસ્તુશૂન્યત્વાભાવાત્ । નાપિ વિપર્યયે, તસ્ય શબ્દજ્ઞાનાનનુપાતિત્વાત્ ॥ ૧.૯ ॥

૧.૧૦. અભાવપ્રત્યયાલમ્બના વૃત્તિર્નિદ્રા

૧.૧૦. અભાવ-પ્રત્યય-આલમ્બના વૃત્તિઃ-નિદ્રા ॥ 1.10 ॥

વસ્તવભાવઃ પ્રતીયતે યસ્મિન્નાવારકે તમસિ સતિ, તત્તમોડભાવપ્રત્યયઃ । તં વિષયીકુર્વતી વૃત્તિર્નિદ્રા । તસ્યાઃ
“સુખમહમસ્વાપ્સં ન કિઞ્ચિદ્વેદિષમ્” ઇતિ સ્મરણસ્થાનુભવપૂર્વકત્વાદ્વૃત્તિત્વમ્ ॥

૧.૧૧. અનુભૂતવિષયાડસમ્પ્રમોષઃ સ્મૃતિઃ

૧.૧૧. અનુભૂત-વિષય-અસમ્પ્રમોષઃ સ્મૃતિઃ ॥ 1.11 ॥

અનુભૂતસ્ય પિત્રાદેઃ અસમ્પ્રમોષઃ તદનુભવજન્યમનુસન્ધાનં સ્મૃતિરિત્યર્થઃ ।

એતેન વૃત્તય ઇત્યાદ્યનુભૂતવિષયેત્યન્તેન સૂત્રસમકેન દ્વિતીયસૂત્રગતવૃત્તિપદં વ્યાખ્યાતં ભવતિ ।

ઇતોડવશિષ્ટેન પાદેન નિરોધપદમર્થાદ્વ્યાખ્યાયત ઇતિ દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥ ૧.૧૧ ॥

અધુના પગ્યવિધવૃત્તિનિરોધોપાયમાહ -

૧.૧૨. અભ્યાસવૈરાગ્યાભ્યાં તન્નિરોધઃ

૧.૧૨. અભ્યાસ-વૈરાગ્યાભ્યાં તત્-નિરોધઃ (તદ્-નિરોધઃ) ॥ 1.12 ॥

ચિત્તસ્ય નિસર્ગતોનિર્ગતસ્રગાદિગોચરવૃત્તિસરિત્પૂરં વૈરાગ્યેણ વિનિવાર્ય સમાધ્યભ્યાસેન પ્રશાન્તપ્રવાહઃ સમ્પ્રાદ્યતે
। અતસ્તદ્દુભયનિબન્ધનો નિરોધ ઇત્યર્થઃ ॥ ૧.૧૨ ॥

નનુ જપાદાવાવૃત્તિલક્ષણોડભ્યાસો વિધાતું પાર્યતે; કો નામ નિરોધેડભ્યાસ ઇત્યત આહ -

૧.૧૩. તત્ર સ્થિતૌ યત્નોડભ્યાસઃ

૧.૧૩. તત્ર સ્થિતૌ યત્ન-અભ્યાસઃ ॥ 1.13 ॥

તત્ર તયોર્મધ્યે । સ્થિતિર્નૈશ્ચલ્યં નિરોધઃ, તત્ર । “યર્મણિ દ્વીપિનં હન્તિ” ઇતિવન્નિમિત્તાર્થેયં સમ્પ્રમી । એવં ચ
સ્થિતિનિમિત્તકો યત્નો માનસ ઉત્સાહઃ સ્વત એવ બહિઃપ્રવાહશીલં ચિત્તં સર્વથા નિરોત્ત્યામીત્યેવંવિધ ઉત્સાહ
આવર્ત્યમાનોડભ્યાસ ઇત્યુચ્યતે ॥ ૧.૧૩ ॥

નન્વદંતનાભ્યાસઃ સ્વયમદૃઢઃ સત્રનાદિસઞ્ચિતવ્યુત્થાનસંસ્કારાન્કથમભિભવેદિત્યાશ્કૃત્યાહ -

૧.૧૪. સ તુ દીર્ઘકાલનૈરન્તર્યસત્કારાસેવિતો દૃઢભૂમિઃ

૧.૧૪. સઃ તુ (દીર્ઘ-કાલ)-નૈરન્તર્ય-સત્કાર-આસેવિતો દૃઢ-ભૂમિઃ ॥ 1.14 ॥

યદિ દિવસૈર્માસૈર્વા સમાધિસિદ્ધિં વાગ્છેત્, તદા “વિદ્યમાનાશ્ચત્વાર એવ વેદાઃ; તાનધ્યેતું ગતસ્ય માણવકસ્ય પગ્ય
દિવસા અતીતાઃ; નાદાપ્યસૌ સમાગતઃ” ઇતિ મૂઢવચનાનુસાર્યેવાયં યોગી સ્થાત્ । અતઃ સંવત્સરૈર્જન્મભિર્વા
દીર્ઘકાલં યોગ આસેવિતવ્યઃ । તથા ચ સ્મર્યતે - “અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્” ઇતિ ।

યદિ ચિરમાસેવ્યમાનોડપિ વિચ્છિદ્ય વિચ્છિદ્યાસેવ્યેત, તર્હ્યુત્પદ્યમાના યોગસંસ્કારાઃ સમનન્તરભાવિવિચ્છેદકાલીનૈર્વ્યુત્થાનસંસ્ક
। અતો નિરન્તરમાસેવિતવ્યઃ ।

સત્કાર આદરઃ । અનાદરે લયવિક્ષેપકષાયાદયઃ પ્રસજ્જેરન્ । તસ્માદાદરેણાસેવિતવ્યઃ ।

દીર્ઘકાલાદિત્રૈવિધ્યેનાસેવિતસ્ય સમાધેર્દૃઢભૂમિત્વં નામ પ્રબલતરદુઃખેનાપિ ચાલયિતુમશક્યત્વમ્ । તચ્ચ સ્મર્યતે -
“અસ્મિન્સ્થિતો ન દુઃખેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે” ઇતિ ॥ ૧.૧૪ ॥

અથ વૈરાગ્યં દ્વિવિધમપરં પરં ચેતિ । અપરં ચ યતમાનવ્યતિરેકકેન્દ્રિયવશીકારભેદેન ચતુર્વિધમ્ ।
તત્રાધ્યત્રયમર્થાત્સૂચય-સાક્ષાચ્યતુર્થમાહ -

૧.૧૫. દૃષ્ટાનુશ્રવિકવિષયવિતૃષ્ણસ્ય વશીકારસંજ્ઞા વૈરાગ્યં

૧.૧૫. દૃષ્ટ-અનુશ્રવિક-વિષય-વિતૃષ્ણસ્ય વશીકાર-સંજ્ઞા વૈરાગ્યમ્ ॥ 1.15 ॥

સક્યન્દનાદયો વિષયા દૃષ્ટાઃ । વેદોક્તસ્વર્ગાદય આનુશ્રવિકાઃ । તત્રોભયત્રાપિ સત્યામપિ તૃષ્ણાયાં વિવેકતારતમ્યેન
ચતમાનાદિવૈરાગ્યત્રયં ભવતિ ।

યતમાનત્વં નામ “અસ્મિન્જગતિ કિં સારં કિમસારમિતિ ગુરુશાસ્ત્રાભ્યાં વિજ્ઞાસ્યામિ” ઇત્યુદ્યોગઃ ।
સ્વચિત્તે પૂર્વ વિદ્યામાનાનાં દોષાણાં મધ્યેડભ્યસ્યમાનેન વિવેકેનૈતાવન્તઃ પક્વા એતાવન્તોડવશિષ્ટા ઇતિ વિવેચનં
વ્યતિરેકઃ ।

દૃષ્ટાનુશ્રવિકવિષયપ્રવૃત્તેર્દુઃખાત્મકત્વબોધેન તાં પ્રવૃત્તિં પરિત્યજ્ય મનસ્થૌત્સુક્યમાત્રેણ તૃષ્ણાસ્થાપનમેકેન્દ્રિયત્વમ્
।

વિતૃષ્ણત્વં વશીકારઃ ।

તદિદમપરં વૈરાગ્યમષ્ટાંગયોગપ્રવર્તકત્વેન સમ્પ્રજ્ઞાતસ્યાન્તરંગાં, અસમ્પ્રજ્ઞાતસ્ય તુ બહિરંગમ્ ॥ ૧.૧૫ ॥

અથ તસ્યાન્તરંગાં પરવૈરાગ્યમાહ -

૧.૧૬. તત્પરં પુરુષખ્યાતેર્ગુણવૈતૃષ્ણ્યં

૧.૧૬. તત્-પરં પુરુષ-ખ્યાતેઃ ગુણ-વૈતૃષ્ણ્યમ્ ॥ 1.16 ॥

સમ્પ્રજ્ઞાતસમાધ્યાભ્યાસપાટવેન ગુણત્રયાત્મકાત્રધાનાદ્વિકતસ્ય પુરુષસ્ય ખ્યાતિઃ સાક્ષાત્કારઃ;
તસ્માદશેષગુણત્રયવ્યવહારે વૈતૃષ્ણ્યં યત્, તત્પરં વૈરાગ્યમિત્યર્થઃ ॥ ૧.૧૬ ॥

ઇત્યમભ્યાસવૈરાગ્યે નિરૂપ્ય તત્સાધ્યં સમાધિમાહ -

૧.૧૭. વિતર્કવિચારાનન્દાસ્મિતારૂપાનુગમાત્ સમ્પ્રજ્ઞાતઃ

૧.૧૭. વિતર્ક-વિચાર-આનન્દ-અસ્મિતા-રૂપ-અનુગમાત્ સમ્પ્રજ્ઞાતઃ ॥ 1.17 ॥

૧.૧૭. સવિતર્ક-સવિચાર-સાનન્દ-સાસ્મિતા-રૂપ-અનુગમાત્ સમ્પ્રજ્ઞાતઃ ॥ 1.17 ॥

(સ-વિતર્ક)(સ-વિચાર)(સ-આનન્દ)(સ-અસ્મિતા)

સમ્યક્પ્રજ્ઞાયતે યેન ભાવ્યં વસ્તુ સ સમ્પ્રજ્ઞાતઃ સમાધિભાવનાવિશેષઃ । સ ચ વિતર્કાદિરૂપૈશ્ચતુર્ભિરનુગમાચ્યતુર્વિધઃ
- સવિતર્કઃ સવિચારઃ સાનન્દઃ સાસ્મિત ઇતિ ।

તત્ર ભાવનયા ભાવ્યભૂતેન્દ્રિયગોચરસાક્ષાત્કારઃ સવિતર્કઃ ।

પચ્ચતન્માત્રાન્તઃકરણગોચરસાક્ષાત્કારઃ સવિચારઃ ।

રજસ્તમોલેશાનુબિદ્ધસત્ત્વપ્રધાનબુદ્ધિગોચરસાક્ષાત્કારઃ સાનન્દઃ ।

શુદ્ધસત્ત્વપ્રધાનમહત્તત્ત્વગોચરસાક્ષાત્કારઃ સાસ્મિતઃ ।

તત્ર વિતર્કવિચારદ્વયં ગ્રાહ્યમ્ । આનન્દો ગ્રહણમ્ । અસ્મિતાખ્યો ગ્રહીતા ।

તેષુ ગ્રાહ્યગ્રહણગ્રહીતૃષુ ભાવનોત્કર્ષઃ સમ્પ્રજ્ઞાતો યોગ ઇત્યર્થઃ ॥ ૧.૧૭ ॥

ઇત્યમપરવૈરાગ્યસાધ્યં સમ્પ્રજ્ઞાતં નિરૂપ્ય પરવૈરાગ્યસાધ્યમસમ્પ્રજ્ઞાતમાહ -

(ઇત્યમ્-અપર-વૈરાગ્ય-સાધ્યં સમ્પ્રજ્ઞાતમ્-નિરૂપ્ય પર-વૈરાગ્ય-સાધ્યમ્-અસમ્પ્રજ્ઞાતમ્-આહ)

૧.૧૮. વિરામપ્રત્યયાભ્યાસપૂર્વઃ સંસ્કારશેષોડન્યઃ

૧.૧૮. (વિરામ-પ્રત્યય-અભ્યાસ)-પૂર્વઃ સંસ્કાર-શેષઃ અન્યઃ ॥ 1.18 ॥

વિરામો વૃત્યુપરમઃ, તસ્ય પ્રત્યયઃ કારણં વૃત્યુપરમાર્થઃ પ્રયત્નઃ, તસ્યાભ્યાસઃ પૌનઃપુન્યેન સમ્પાદનં, તત્પૂર્વસ્તજ્જન્યઃ સમ્પ્રજ્ઞાતાદન્યઃ સંસ્કારશેષઃ પ્રશાન્તસકલવૃત્તિકસ્ય ચિત્તસ્વરૂપસ્ય દુર્લક્ષત્વાત્સંસ્કારરૂપેણ યોડવશિષ્યતે સોડસમ્પ્રજ્ઞાત ઇત્યર્થઃ ॥ ૧.૧૮ ॥

સોડયમસમ્પ્રજ્ઞાતો દ્વિવિધો ભવપ્રત્યય ઉપાયપ્રત્યયશ્ચેતિ । તત્રાદ્યો મોક્ષમાણૈર્હયઃ । તમાહ -

૧.૧૯. ભવપ્રત્યયો વિદેહપ્રકૃતિલયાનાં

૧.૧૯. (ભવ-પ્રત્યયઃ)વિદેહ-પ્રકૃતિલયાનાં (પ્રકૃતિ-લય) ॥ 1.19 ॥

ભવન્ત્યસ્મિન્જન્તવ ઇતિ ભવઃ સંસારોડવિદ્યાખ્યઃ, સ પ્રત્યયો હેતુર્ત્યસ્ય સ સંસારમૂલોડસમ્પ્રજ્ઞાતઃ ।

ભવન્ત્યસ્મિન્જન્તવ ઇતિ ભવઃ સંસારોડવિદ્યાખ્યઃ,

સ ચ ભૂતેન્દ્રિયેષ્વાત્મત્વભાવનયા વિધૂતદેહાનાં વિદેહાનાં અવ્યક્તમહદદહ્નુરપચ્ચતન્માત્રેષુ પ્રકૃતિષ્વાત્મત્વભાવનયા લીનાનાં પ્રકૃતિલયાનાં ભવત્યન્તવત્કલઃ । તદીયં ચિત્તં વિવેકખ્યાત્યભાવાત્સુમચિત્તવલ્લીનમખ્યુત્થાય સંસારે પતતીતિ ભાવઃ ॥ ૧.૧૯ ॥

અથ મુમુક્ષુભિરુપાદેયમુપાયપ્રત્યયમાહ -

૧.૨૦. શ્રદ્ધાવીર્યસ્મૃતિસમાધિપ્રજ્ઞાપૂર્વક ઇતરેષાં

૧.૨૦. શ્રદ્ધા-વીર્ય-સ્મૃતિ-સમાધિ-પ્રજ્ઞાપૂર્વકઃ (પ્રજ્ઞા-પૂર્વકઃ)ઇતરેષામ્ ॥ 1.20 ॥

મમાયં યોગ એવ પરપુરુષાર્થસાધનમિતિ પ્રત્યયઃ શ્રદ્ધા ।

સા ચોત્કર્ષશ્રવણેનોપજાયતે । ઉત્કર્ષશ્ચ સ્મર્યતે -

“તપસ્વિભ્યોડધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોડપિ મતોડધિકઃ ।

કર્મિભ્યશ્ચાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન” ઇતિ ।

તસ્યાં ચ શ્રદ્ધાયામવસિતાયાં વીર્યમુત્સાહો ભવતિ “સર્વથા યોગં સમ્પાદયિષ્યામિ” ઇતિ ।

એતાદૃશોત્સાહેન તદા તદાનુષ્ઠેયાનિ યોગાંગાનિ સ્મર્યન્તે ।

તથા ચ સ્મૃત્યા સમ્યગ્નુષ્ઠિતસમાધેરધ્યાત્મપ્રસાદે સતિ, ઋતમ્ભરા પ્રણોદેતિ ।

તત્પૂર્વકસ્તત્પ્રજ્ઞાપૂર્વકોડસમ્પ્રજ્ઞાતસમાધિઃ ઇતરેષાં વિદેહપ્રકૃતિલયેભ્યોડવાચીનાનાં યોગિનાંસિધ્ધીતીત્યર્થઃ ॥

૧.૨૦ ॥

ઇત્થં પરવૈરાગ્યસાધ્યં સમાધિં વિધાય તસ્ય તારતમ્યેન સમાધેઃ શૈઘ્યતારતમ્યમાહ -

૧.૨૧. તીવ્રસંવેગાનામાસન્નઃ

૧.૨૧. તીવ્ર-સંવેગાનામ-આસન્નઃ ॥ 1.21 ॥

સંવેગો વૈરાગ્યમ્ । તદ્ભેદાદ્યોગિનસ્ત્રિવિધા મૃદુસંવેગા મધ્યસંવેગાસ્તીવ્રસંવેગાશ્ચેતિ । તત્ર તીવ્રસંવેગાનામાસન્નઃ સમાધિલાભઃ । અલ્પેનૈવ કાલેન સમાધિર્લભ્યત ઇત્યર્થઃ ॥ ૧.૨૧ ॥

તીવ્રસંવેગેષ્વેવ તારતમ્યમાહ -

૧.૨૨. મૃદુમધ્યાધિમાત્રત્વાત્તતોડપિ વિશેષઃ

૧.૨૨. મૃદુ-મધ્ય-અધિમાત્રત્વાત્-તતઃ-અપિ વિશેષઃ ॥ 1.22 ॥

મૃદુતીવ્રો મધ્યતીવ્રોડધિમાત્રતીવ્રશ્ચ । તેષ્વપ્યુત્તરોત્તરસ્ય ત્વરયા સિદ્ધિર્દ્રષ્ટવ્યા ।

તદેવમધિમાત્રતીવ્રસ્ય દૃઢભૂમાવસમ્પ્રજ્ઞાતસમાધૌ લબ્ધે સતિ, પુનર્યુત્થાતુમશક્તં સન્નનો નશ્યતિ ।

તતઃ પ્રત્યક્ષિતિઃ સ્વે મહિમ્નિ નિર્વિદ્ધં નિરન્તરમવતિષ્ઠત ઇત્યર્થઃ ॥ ૧.૨૨ ॥

અથાસન્નતમસમાધિલોભ ઉપાયાન્તરમુપદર્શયતિ -

૧.૨૩. ઇશ્વરપ્રણિધાનાદ્વા

૧.૨૩. ઇશ્વર-પ્રણિધાનાત્-વા ॥ 1.23 ॥

ઇશ્વરો વક્ષ્યમાણલક્ષણઃ । તસ્મિન્પરમગુરૌ પ્રણિધાનં ભાવનાવિશેષઃ । તસ્માદાસન્નતમઃ સમાધિલાભઃ ।

ઇશ્વરો હિ સમારાધનાદિના સાધનેન આરાધિતઃ “ઇદમસ્યેષ્ટમસ્તુ” ઇતિ સંસારાડ્ગારે તપ્યમાનં પુરુષમનુગૃહ્ણતીતિ ભાવઃ ।

નનુ પુષ્કરપલાશવન્નિર્લેપસ્ય પુરુષસ્ય તપ્યભાવઃ કથમુપપદ્યતે યેન પરમેશ્વરોડનુગ્રાહકતયા કક્ષીક્રિયેતેતિ ચેત્, ઉચ્યતે -

તાપકસ્ય રજસઃ સત્ત્વમેવ તપ્યમ્ । બુદ્ધ્યાત્મના પરિણતે સત્ત્વે તપ્યમાને તદારોહવશેન તદભેદાવગાહી પુરુષોડપિ તપ્યત ઇત્યુપચર્યતે । તદુક્તં - “સત્ત્વં તપ્યં બુદ્ધિભાવેન વૃત્તં ભાવા યે વા રાજસાસ્તાપકાસ્તે । તસ્યાભેદગ્રાહિણી તામસી યા વૃત્તિસ્તસ્યાં તપ્ય ઇત્યુક્ત આત્મા” ઇતિ ।

ઇત્થં તપ્યમાનં પુરુષં પરમેશ્વરઃ સ્વેચ્છયા નિર્માણકાયમધિષ્ઠાય લૌકિકવૈદિકસમ્પ્રદાયપ્રદ્યોતકોડનુગૃહ્ણતીત્યનવધમ્

॥ ૧.૨૩ ॥

કઃ પુનઃ સ ઇશ્વર ઇત્યત્રાહ -

૧.૨૪. કલેશકર્મવિપાકાશયૈરપરામૃષ્ટઃ પુરુષવિશેષ ઈશ્વરઃ

૧.૨૪. કલેશ-કર્મ-વિપાક-આશયૈઃ અપરામૃષ્ટઃ (પુરુષ-વિશેષ)ઈશ્વરઃ ॥ 1.24 ॥

ક્લિશ્નન્તીતિ કલેશા વક્ષ્યમાણલક્ષણા અવિદ્યાદયઃ । કર્મ મિશ્રામિશ્રરૂપં વક્ષ્યમાણમ્ । વિપચ્યત ઇતિ વિપાકઃ ફલં જાત્યાયુર્ભોગાદિઃ । આશેરત ઇત્યાશયાઃ સંસ્કારાઃ ।
તૈરપરામૃષ્ટોડસંશ્ચિષ્ટઃ । સંશ્ચિષ્ટસ્તુ સંસારી જીવઃ । મુક્તસ્ત્વસંશ્ચિષ્ટોડપિ પૂર્વકાલે તત્સંશ્વેષાદ્ભદ્ર ઇવ । અતઃ પુરુષવિશેષો નિત્યમુક્ત ઈશ્વરઃ । તસ્ય સાર્વજ્યમૈશ્વર્યં ચ અનાદિસિદ્ધપ્રાકૃતશુદ્ધસત્વાત્મકચિત્તસમ્બન્ધાદિતિ દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥ ૧.૨૪ ॥

અથ તત્ર પ્રમાણમાહ -

૧.૨૫. તત્ર નિરતિશયં સર્વજ્ઞબીજં

૧.૨૫. તત્ર નિરતિશયં સર્વજ્ઞ-બીજમ્ ॥ 1.25 ॥

તત્રેશ્વરે નિરતિશયં સર્વજ્ઞાત્વસ્ય બીજં મૂલમ્ । એતદુક્તં ભવતિ - અસ્મદાદિજ્ઞાનં નિરતિશયેન જ્ઞાનેનાવિનાભૂતં સાતિશયત્વાત્ ।

યત્સાતિશયં તત્સમાનજાતીયેન નિરતિશયેન યુક્તં, યથા વિભુપરિમાણેન કુમ્ભપરિમાણમ્ ।

અતઃ પરિશેષાદનુમાનસિદ્ધનિરતિશયજ્ઞાનવાનીશ્વર ઇતિ ॥ ૨૫ ॥

નન્વયમેક એવેશ્વરઃ કિમન્યેડપિ સન્તિ ? નેત્યાહ -

૧.૨૬. સ પૂર્વેષામપિ ગુરુઃ કાલેનાનવચ્છેદાત્

૧.૨૬. સ પૂર્વેષામ્-અપિ ગુરુઃ કાલેન-અનવચ્છેદાત્ ॥ 1.26 ॥

યે સર્ગાદાવુત્પન્નાઃ પૂર્વે બ્રહ્માદયઃ, તે માસર્વયનહાયનાદિરૂપેણ કાલેન પરિચ્છિદ્યન્તે ।

તદુક્તં - “યે રમ્યા યે શુભાચારાઃ સુમેરુગુરવોડપિ યે । કાલેન વિનિગીર્ણાસ્તે ગરુડેનેવ પત્રગાઃ” ઇતિ ।

અતસ્તેષામપિ ભગવાનેક એવ ગુરુરીશ્વરઃ; કાલેનાનવચ્છેદાત્, “જ્ઞઃ કાલકાલઃ” ઇતિ શ્રુતેઃ ।

અનેનેશ્વરસ્ય મહાપ્રભાવત્વમુક્તં ભવતિ ॥ ૧.૨૬ ॥

અથ તસ્ય નામધેયમાહ -

૧.૨૭. તસ્ય વાયકઃ પ્રણવઃ

૧.૨૭. તસ્ય વાયકઃ પ્રણવઃ ॥ 1.27 ॥

તસ્ય પરમેશ્વરસ્ય પ્રણવઃ પ્રકર્ષેણ નૂયતે સ્તૂયતેડનેનેતિ પ્રણવ ઓહુરઃ વાયકોડભિધાયક ઇત્યર્થઃ ॥ ૧.૨૭ ॥

ઇત્યં નામધેયમભિધાય પૂર્વ “ઈશ્વરપ્રણિધાનાત્” ઇત્યુક્તં તત્પ્રણિધાનં સફલમુપદર્શયતિ દ્વાભ્યાં -

૧.૨૮. તજ્જપસ્તદર્થભાવનં

૧.૨૮. તત્-જપઃ-તત્-અર્થ-ભાવનમ્ ॥ 1.28 ॥

૧.૨૯. તતઃ પ્રત્યક્ષ્યેતનાધિગમોડપ્યન્તરાયાભાવશ્ચ

૧.૨૯. તતઃ (પ્રત્યક્ષ-ચેતના)-અધિગમઃ-અપિ-અન્તરાય-અભાવઃ ચ ॥ 1.29 ॥

એતદુક્તં ભવતિ - તસ્ય પ્રણવસ્ય યો જપઃ, તસ્મિન્દીર્ઘકાલનૈરન્તર્યસત્કારૈસ્તદર્થસઙ્ગચિદ્રૂપેશ્વરભાવનાપુરઃસરં પ્રાધાન્યેન દૃઢમાસેવિતે સતિ, પશ્ચાત્સ્વત એવ વાગવ્યાપારરૂપે તસ્મિન્પ્રલીને, વાયકસ્ય ન્યગભાવાત્તદર્થસઙ્ગચિદ્રૂપગોચરવૃત્તિસ દીર્ઘકાલાદિભિર્દૃઢમાસેવિતાયાં, તતસ્તત્પ્રસાદેન ચિત્તં નિરોધાભિમુખં પ્રત્યાસત્યભાવેન ઈશ્વરં વિશ્રાન્તિભૂમિતયાલભમાનં સત્ તત્સાદૃશ્યાત્સ્વસ્વામિનમસઙ્ગચિદ્રૂપમાત્માનં સ્મારયિત્વા અવિષયતયા તમપ્યલભમાનં નિરિન્ધનાગ્નિવત્સ્વયં સંસ્કારાવશેષં ભવતિ । તતઃ પ્રત્યક્ષ્યેતનાધિગમઃ । પ્રત્યક્ષ્યાસૌ ચેતના, તસ્યાઃ પ્રાપ્તિરધિગમઃ । સર્વાન્તરતયા ભાસમાના ચિતિશક્તિઃ સ્વે મહિમ્નિ નિરન્તરં નિર્વિઘ્નમવતિષ્ઠતે । અતઃ સર્વાસાં વૃત્તીનાં પ્રવિલયાદન્તરાયાભાવશ્ચ ભવતિ । અયમેક ઈશ્વરપ્રણિધાનસ્ય વિશેષ ઇતિ ॥

કે તેડન્તરાયા ઇત્યપેક્ષાયામાહ -

૧.૩૦. વ્યાધિસ્ત્યાનસંશયપ્રમાદાલસ્યાવિરતિભ્રાન્તિદર્શનાલબ્ધભૂમિકત્વાનવસ્થિતત્વાનિ ચિત્તવિક્ષેપાસ્તેડન્તરાયાઃ

૧.૩૦. વ્યાધિ-સ્ત્યાનમ્-સંશયઃ-પ્રમાદઃ-આલસ્યમ્-અવિરતિ-ભ્રાન્તિદર્શનમ્-અલબ્ધભૂમિકત્વમ્-અનવસ્થિતત્વં ચિત્તવિક્ષેપાઃ-તે-અન્તરાયાઃ ॥ 1.30 ॥

યે ચિત્તં યોગાદ્વિક્ષિપન્તિ ભ્રંશયન્તિ તે નવ વિક્ષેપા યોગસ્યાન્તરાયા વિદ્માઃ ।

તત્ર દોષત્રયવૈષમ્યનિમિત્તો જ્વરાદિવ્યાધિઃ । ચિત્તસ્યાકર્મણ્યત્વં સ્ત્યાનમ્ ।

વિરુદ્ધકોટિદ્વયાવગાહિ જ્ઞાનં સંશયઃ । અહિંસાસત્યાદિસાધનાનામભાવનં પ્રમાદઃ ।

કાયવાહ્યિયત્તગુરુત્વાદપ્રવૃત્તિરાલસ્યમ્ । વિષયાભિલાષોડવિરતિઃ ।

અતસ્મિન્સ્તદ્બુદ્ધિભ્રાન્તિદર્શનમ્ ।

કુતશ્ચિન્નિમિત્તાત્સમાધિભૂમેરલાભોડલબ્ધભૂમિકત્વમ્ । લબ્ધયામપિ તસ્યાં ચિત્તસ્યાપ્રતિષ્ઠાનવસ્થિતત્વમિત્યર્થઃ ॥ ૩૦ ॥

ન કેવલમેતે વિક્ષેપા યોગનાશકાઃ, અપિ તુ ઉપદ્રવકરા ઇત્યાહ -

૧.૩૧. દુઃખદૌર્ભનસ્યાઙ્ગમેજયત્વશ્ચાસપ્રશ્નાસા વિક્ષેપસહભુવઃ

૧.૩૧. દુઃખ-દૌર્ભનસ્ય-અઙ્ગમેજયત્વમ્-શ્ચાસ-પ્રશ્નાસઃ વિક્ષેપ-સહભુવઃ ॥ 1.31 ॥

યથોક્તવ્યાધિજં દુઃખમ્ । તચ્ચાધ્યાત્મિકાદિભેદાત્રિવિધમ્ ।

વિષયાભિલાષવિદ્યાતાન્મનસિ ક્ષોભો દૌર્ભનસ્યમ્ ।

સર્વાઙ્ગચલનમઙ્ગમેજયત્વમ્ । તચ્ચ યોગાઙ્ગાસનવિરોધિ ।

અપાનઃ શ્વાસઃ । સ ચ રેચકવિરોધી । પ્રાણઃ પ્રશ્વાસઃ । સ તુ પૂરકવિરોધી ।

અથ વા શ્વાસો બાહ્યકુમ્ભકવિરોધી, પ્રશ્વાસઃ આન્તરકુમ્ભકવિરોધી, અઙ્ગમેજયત્વં કુમ્ભકદ્વયવિરોધીત્યર્થઃ,

“નોચ્છ્વસેન્નૈવ નિશ્વસ્યાન્નૈવ ગાત્રાણિ ચાલયેત્” ઇતિ કુમ્ભકે તત્રિષેધશ્રવણાત્ ।

અત એતે દુઃખાદ્યો વિક્ષેપૈઃ સહ ભવન્તિ, વિક્ષિપ્યન્તિતસ્ય ભવન્તીત્યર્થઃ । ૩૧ ॥

ઇત્યમન્તરાયાનુક્રવા તે કસ્માન્નાશનીયા ઇત્યપેક્ષાયાં પૂર્વોક્તમીશ્વરપ્રણિધાનમેવાસ્મિન્નંશે સ્મારયતિ -

૧.૩૨. તત્પ્રતિષેધાર્થમેકતત્ત્વાભ્યાસઃ

૧.૩૨. તત્-(પ્રતિષેધ-અર્થમ્)-એક-તત્ત્વ-અભ્યાસઃ ॥ 1.32 ॥

તેષાં સોપદ્રવાણાં વિક્ષેપાણાં વિનાશાર્થમેકતત્ત્વસ્યેશ્વરસ્યાભ્યાસઃ કર્તવ્યઃ ॥

એતદુક્તં ભવતિ - એકતત્ત્વગોચરમનોવૃત્તિપ્રવાહાનુકૂલો યત્નોઽભ્યાસઃ । સ ચ દીર્ઘકાલનૈરન્તર્યસત્કારૈર્દૃઢમાસેવિતવ્યઃ

।

આસેવિતે ચ તસ્મિન્વ્યાધ્યાદ્યો વાસનાઃ ક્ષણેનૈવ વિશરારુતાં યાન્તિ ।

તદુક્તં - “વાસનાસમ્પરિત્યાગે યદિ યત્નં કરોષ્યલમ્ । તત્તે શિથિલતાં યાન્તિ સર્વાધિવ્યાધયઃ ક્ષણાત્” ઇતિ ॥

૧.૩૨ ॥

અધુના સમ્પ્રજ્ઞાતભૂમિરૂપૈકાગ્રતોપાયાન્ “મૈત્રી-” ઇત્યાદિ “યથાભિમત-” ઇત્યન્તેન સૂત્રસમકેનાહ -

૧.૩૩. મૈત્રીકરુણામુદિતોપેક્ષાણાં સુખદુઃખપુણ્યાપુણ્યવિષયાણાં ભાવનાતશ્ચિત્તપ્રસાદનં

૧.૩૩. મૈત્રી-કરુણા-મુદિતા-ઉપેક્ષાણાં સુખ-દુઃખ-પુણ્ય-અપુણ્ય-વિષયાણાં ભાવનાતઃ ચિત્ત-પ્રસાદનમ્ ॥ 1.33

॥

ચિત્તં હિ રાગદ્વેષપુણ્યપાપૈઃ કલુષીક્રિયતે ।

તત્ર સ્વપ્રાદૌ સ્વેનાનુભૂયમાનં સુખમનુશેતે “સર્વં સુખજાતં મે ભૂયાત્” ઇતિ કશ્ચિદ્ધીવૃત્તિવિશેષો રાગઃ ।

સ ચ સુખજાતસ્ય દૃષ્ટાદૃષ્ટસામગ્ર્યભાવેન સમ્પ્રાદયિતુમશક્યત્વાચ્ચિત્તં કલુષીકરોતિ ।

યદા તુ સુખિપ્રાણિષુ મૈત્રી ભાવયેત્ “સર્વેઽપ્યેતે સુખિનો મદીયાઃ” ઇતિ, તદા તત્સુખં સ્વકીયમેવ સમ્પન્નમિતિ તત્ર

રાગો નિવર્તતે । ન કેવલં રાગઃ, કિં તુ (કિન્તુ)પરગુણાસહનદોષાવિષ્કરણરૂપાસૂયેર્ચ્યાદિકમપિ નિવર્તતે । નિવૃત્તે

ચ રાગાસૂયેર્ચ્યાદૌ વર્ષાસ્વતીતાસુ શરત્સરિદિવ ચિત્તં પ્રસીદતિ ।

તથા દુઃખમનુશેતે “સર્વં દુઃખં સર્વથા મે મા ભૂત્” ઇતિ કશ્ચિત્પ્રત્યયો દ્વેષઃ । સ ચ વૈર્યાદિષુ સત્સુ

નિવારયિતુમશક્યત્વાત્સદા હૃદયં દહતિ । યદા “સ્વસ્યેવ પરેષાં પ્રતિકૂલં દુઃખં મા ભૂત્” ઇત્યનેન પ્રકારેણ

કરુણાં દુઃખિપ્રાણિષુ ભાવયેત્, તદા વૈર્યાદિષુ દ્વેષો નિવર્તતે ।

ન કેવલં દ્વેષઃ, કિં તુ (કિન્તુ)દુઃખિત્વપ્રતિયોગિકસ્વસુખિત્વપ્રયુક્તો દર્ષોઽપિ નિવર્તતે । સ ચ દર્ષો ભગવતા દર્શિતઃ

- “ઈશ્વરોઽહમહં ભોગી સિદ્ધોઽહં બલવાન્સુખી । આઢ્યોઽભિજનવાનસ્મિ કોઽન્યોઽસ્તિ સદૃશો મયા” ઇતિ ।

અત ઉભયનિવૃત્તૌ ઉભયનિવૃત્તૌ ચિત્તં પ્રસીદતિ ।

તથા પ્રાણિનઃ સ્વભાવત એવ પુણ્યં નાનુતિષ્ઠન્તિ, પાપં ત્વનુતિષ્ઠન્તિ । અતસ્તે પુણ્યપાપે પશ્ચાત્તાપં જનયતઃ । યદિ

પુણ્યપુરુષેષુ મુદિતાં ભાવયેત્, તદા તદ્વાસનયા સ્વયમપ્યપ્રમત્તઃ પુણ્યે પ્રવર્તતે । તથા પાપિષૂપેક્ષાં ભાવયન્સ્વયમપિ

પાપાન્નિવર્તતે । અતઃ પશ્ચાત્તાપાભાવેન ચિત્તં પ્રસીદતિ ।

નનુ પુણ્યાત્મસુ મુદિતાં ભાવયતઃ પુણ્યે પ્રવૃત્તિઃ ફલત્વેનોક્તા; સા ચ યોગિનો ન યુક્તા, તસ્ય પુનર્જન્મકરત્વાત્ । મૈવં; કામ્યસ્યેષ્ટાપૂતદિર્જન્મહેતુત્વાદિહ તુ યોગાભ્યાસજન્યસ્ય જન્માનાપાદકસ્યાશુકલકૃષ્ણસ્ય પુણ્યસ્ય વિવક્ષિતત્વાત્ । વક્ષ્યતિ ચ ભગવાન્સૂત્રકારઃ - “કર્માશુકલકૃષ્ણં યોગિનસ્ત્રિવિધમિતરેષામ્” ઇતિ । અતો મૈત્ર્યાદિભાવનયા રાગાદિવાસનાનિવૃત્તૌ પ્રસાદં સ્થૈર્યમાપન્નં સચ્ચિત્તમેકાગ્રતાપદં લભત ઇત્યર્થઃ ।
તદુક્તં - “પૌરુષેણ પ્રયત્નેન બલાત્સન્ન્યજ્ય વાસનામ્ । સ્થિતિં બધ્રાસિ ચેત્તર્હિ પદમાસાદયસ્યલમ્” ઇતિ । ૧.૩૩
॥

૧.૩૪. પ્રચ્છર્દનવિધારણાભ્યાં વા પ્રાણસ્ય

૧.૩૪. પ્રચ્છર્દન-વિધારણાભ્યાં વા પ્રાણસ્ય ॥ 1.34 ॥

પ્રાણસ્ય શરીરાન્તર્ગતસ્ય વાયોઃ પ્રચ્છર્દનં દ્વાત્રિશન્માત્રાપ્રમાણેન શનૈઃ શનૈઃ પિડ્ગલયા બહિર્વિરેચનમ્ ।
રેચિતં પ્રશ્નાદિડયા ષોડશમાત્રાપ્રમાણેનાન્તરપૂર્ય પૂરિતસ્ય પુનશ્ચતુષ્ષ્ટિમાત્રાપ્રમાણેન વિધારણમાન્તરકુમ્ભકઃ ।
રેચિતસ્ય વોક્ત્રપ્રમાણેન બહિરેવ વિધારણં બાહ્યકુમ્ભકઃ ।
અનેન રેચકપૂરકબાહ્યાભ્યન્તરકુમ્ભકરૂપપ્રાણાયામત્રયં ભવતિ ।
તેન પ્રાણસ્પન્દે નિરુદ્ધે સતિ ચિત્તદોષાઃ પ્રદહ્યન્તે ।
તથા ચ શ્રુતિઃ - “યથા પર્વતધાતૂનાં દહ્યન્તે ધમતા મલાઃ । તથેન્દ્રિયકૃતા દોષા દહ્યન્તે પ્રાણાનિગ્રહાત્” ઇતિ ।
તત્રોપપત્તિર્વિસિદ્ધેન દર્શિતા - “યઃ પ્રાણપવનસ્પન્દશ્ચિત્તસ્પન્દઃ સ એવ હિ । પ્રાણસ્પન્દક્ષયે યત્રઃ કર્તવ્યો ધીમતોચ્ચક્રૈઃ” ઇતિ ।

અતઃ પ્રાણમનઃસ્પન્દયોઃ સહભાવિત્વાત્રાણાનિગ્રહે મનો નિગૃહ્યતે ।

નનુ સહસ્પન્દો ન યુક્તઃ, સુષુમ્નો ચેષ્ટમાનેડપિ પ્રાણે મનસોડયેષ્ટમાનત્વાત્ । મૈવં; વિલીનત્વેન તદાનીં મનસ એવાભાવાત્ ।

નનુ “ક્ષીણે પ્રાણે નાસિકયોચ્છ્વસીત” ઇતિ શ્રુતિવ્યાહતમિતિ ચેત્, ન; અનુલ્બાણત્વસ્ય ક્ષયત્વેનાત્ર વિવક્ષિતત્વાત્ । યથા પર્વતમારોહતઃ શ્વાસવેગો યાવાન્ભવતિ ન તાવાનાસીનસ્ય વિદ્યતે; તથા પ્રાણાયામપાટવોપેતસ્યૈતસ્માદલ્પઃ શ્વાસો ભવતિ ।

એતદેવાભિપ્રેત્ય શ્રૂયતે -

“ભૂત્વા તત્રાયતઃ પ્રાણઃ શનૈરેવ સમુત્યજેત્” ઇતિ । અતઃ પ્રાણાયામપાટવેન પ્રાણે નિરુદ્ધે સતિ નિર્મૂઢનિમ્બિલદોષં સચ્ચિત્તમેકાગ્રતાપદં લભત ઇત્યર્થઃ ॥ ૩૪ ॥

૧.૩૫. વિષયવતી વા પ્રવૃત્તિરુત્પન્ના મનસઃ સ્થિતિનિબન્ધની

૧.૩૫. વિષયવતી વા પ્રવૃત્તિઃ-રુત્પન્ના મનસઃ સ્થિતિનિબન્ધની ॥ 1.35 ॥

નાસાગ્રજિહ્વાગ્રતાલુજિહ્વામધ્યજિહ્વામૂલેષુ પ્રદેશેષુ ચિત્તસ્ય સંયમાદિવ્યગન્ધરસરૂપસ્પર્શશબ્દવિષયવત્યઃ સંવિદઃ પ્રવૃત્તયઃ શીઘ્રમુત્પન્નાઃ સત્યો વિશ્વાસમુત્પાદા અતિસૂક્ષ્મેશ્વરાદૌ મનસઃ સ્થિતિં બધ્રન્તિ । અતો મન એકાગ્રતાં પ્રાપ્નોતીત્યર્થઃ ॥ ૧.૩૫ ॥

૧.૩૬. વિશોકા વા જ્યોતિષ્મતી

૧.૩૬. વિશોકા વા જ્યોતિષ્મતી ॥ 1.36 ॥

અષ્ટલલ્પદમ્બુજં રેચકેનોર્ધ્વમુખં નીત્વા તત્કર્ણિકાસ્થાયાં સુષુમ્નાખ્યાયાં નાડ્યાં સૌરયાન્દ્રમસવૈદ્યુતાદિપ્રભાનિભસ્ય ચિત્તતત્ત્વસ્ય ધ્યાનાત્તજજ્યોતિર્ગોચરા સંવિજજ્યોતિષ્મતી વિશોકા શોકશૂન્યા પ્રવૃત્તિરુત્પન્ના સતી મનસઃ સ્થિતિં સમ્પાદયતિ । તતસ્તન્મન એકાગ્રતાં લભત ઇત્યર્થઃ ॥ ૧.૩૬ ॥

૧.૩૭. વીતરાગવિષયં વા ચિત્તં

૧.૩૭. વીતરાગ-વિષયં વા ચિત્તમ્ ॥ 1.37 ॥

શુકાદીનાં ચદ્વીતરાગં ચિત્તં, તસ્ય ધ્યાનાઘોગિનશ્ચિત્તં નીરાગં સદેકાગ્રતાં લભત ઇત્યર્થઃ ॥ ૧.૩૭ ॥

૧.૩૮. સ્વપ્રનિદ્રાજ્ઞાનાલમ્બનં વા

૧.૩૮. સ્વપ્ર-નિદ્રા-જ્ઞાન-આલમ્બનં વા ॥ 1.38 ॥

સ્વપ્ને શાસ્ત્રીયં ચન્મનોહરં વસ્તુ દૃષ્ટં સુષુમ્નૌ યત્સુખં જ્ઞાયતે, તત્ર ધ્યાનાત્તજ્જ્ઞેયાલમ્બનં ચિત્તં નિશ્ચલં સદેકાગ્રતાં લભત ઇત્યર્થઃ ॥ ૧.૩૮ ॥

૧.૩૯. યથાભિમતધ્યાનાદ્વા

૧.૩૯. યથા-અભિમત-ધ્યાનાત્-વા ॥ 1.39 ॥

કિં ભઙુના ? યથેષ્ટં યથચ્છાસ્ત્રાર્થં દૈવં રૂપં, તદ્ધ્યાનાચ્ચિત્તમયગ્ચલં સદેકાગ્રતાં લભત ઇત્યર્થઃ ॥ ૧.૩૯ ॥

ન-વેતૈરુપાયૈરેકાગ્રતાલાભે કિં જ્ઞાપકમિત્યત્રાહ -

૧.૪૦. પરમાણુપરમમહત્વાન્તોડસ્ય વશીકારઃ

૧.૪૦. પરમાણુ પરમ-મહત્વાન્તઃ-અસ્ય વશીકારઃ ॥ 1.40 ॥

અસ્યૈકાગ્રતામાપન્નસ્ય ચિત્તસ્ય સૂક્ષ્મે સ્થૂલે વા વસ્તુનિ નિવિશમાનસ્ય પરમાણ્વન્તઃ પરમમહત્વાન્તો વશીકારોડપ્રતિઘાતો ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૧.૪૦ ॥

ઇત્યમેકાગ્રતોપાયાન્સાવાન્તરફલાનુક્ત્વા તત્સમુત્પન્નૈકાગ્રતાભિવૃદ્ધિલક્ષણસ્ય સબીજસમાધેઃ સવિષયં સ્વરૂપમાહ

-

૧.૪૧. ક્ષીણવૃત્તેરભિજાતસ્યેવ મણેર્ગ્રહીતૃગ્રહણગ્રાહ્યેષુ તત્સ્થતદ્-અજનતા સમાપત્તિઃ ॥ ૪૧ ॥

૧.૪૧. (ક્ષીણ-વૃત્તેઃ)-અભિજાતસ્ય-ઇવ મણેઃ-(ગ્રહીતૃ-ગ્રહણ-ગ્રાહ્યેષુ)તત્-સ્થ-તદ્-અજનતા સમાપત્તિઃ ॥

1.41 ॥

અભિજાતસ્યાત્યવદાતસ્ય સ્ફટિકમણેર્યથા જપાકુસુમોપરાગાત્સ્વરૂપાભિભવેન રક્તાકારતા ભવતિ, એવં ક્ષીણવૃત્તેર્વિઘૂતરજસ્તમોવૃત્તિકસ્ય ચિત્તસ્ય ભૂતેન્દ્રિયતન્માત્રાન્તઃકરણરજસ્તમોલેશાનુવિદ્ધાહુહારવિઘૂતરજસ્તમોમલશુદ્ધસત્ત્વ

ગ્રાહ્યગ્રહણગ્રહીતૃષુ તત્સ્થસ્ય તદુપરક્તસ્ય તદગ્જનતા સ્વરૂપપરિત્યાગેન તત્તદ્રૂપતા તસ્ય સમ્યગાપત્તિઃ સમ્પ્રજ્ઞાતસમાપત્તિરિત્યર્થઃ ॥ ૧.૪૧ ॥

ઇત્યં સામાન્યતઃ સમ્પ્રજ્ઞાતસમાપત્તિમુક્તવા અધુના વિતર્કવિચારરૂપગ્રાહ્યસમાપત્તેઃ સવિતર્કનિર્વિતર્કસવિચારનિર્વિચારભેદેન ચાતુર્વિધ્યમાહ ત્રિભિઃ -

૧.૪૨. તત્ર શબ્દાર્થજ્ઞાનવિકલ્પૈઃ સહીર્ણાં સવિતર્કાં સમાપત્તિઃ

૧.૪૨. તત્ર શબ્દ-અર્થ-જ્ઞાન-વિકલ્પઃ સહીર્ણાં સવિતર્કાં સમાપત્તિઃ ॥ 1.42 ॥

ગૌરિતિ શબ્દઃ ગૌરિત્યર્થઃ ગૌરિતિ જ્ઞાનં, તેષાં પરસ્પરતાદાત્મ્યગોચરા યે વિકલ્પાસ્તૈઃ સહીર્ણાં તત્તુલ્યા સવિતર્કાં સમાપત્તિઃ, તસ્યા વિકલ્પત્વાવિશેષાદિત્યર્થઃ ॥ ૧.૪૨ ॥

૧.૪૩. સ્મૃતિપરિશુદ્ધૌ સ્વરૂપશૂન્યેવાર્થમાત્રનિર્ભાસા નિર્વિતર્કાં

૧.૪૩. સ્મૃતિ-પરિશુદ્ધૌ સ્વરૂપ-શૂન્યેવ-અર્થ-માત્ર-નિર્ભાસા નિર્વિતર્કાં ॥ 1.43 ॥

શબ્દજ્ઞાનાભ્યાં વિકલ્પિત એવાર્થે શબ્દસહુતો ગૃહ્યતે, તસ્ય સ્મૃત્યા શાબ્દબોધો વિકલ્પ એવ જાયતે । અતઃ સહુતસ્મૃતેઃ પરિશુદ્ધૌ પ્રલયે સતિ તત્કાર્યસ્ય વિકલ્પસ્ય પ્રલયાત્સમાધિભાવના સ્વીયભાવનાત્વશૂન્યેવ ભૂત્વા અવિકલ્પિતાર્થમાત્રેણૈવ નિર્ભાસ્યમાના નિર્વિતર્કાં સમાપત્તિરિત્યર્થઃ ॥ ૧.૪૩ ॥

ઉક્ત-ચાયમન્યત્રાતિદિશતિ -

૧.૪૪. એતયૈવ સવિચારા નિર્વિચારા ચ સૂક્ષ્મવિષયા વ્યાખ્યાતા

૧.૪૪. એતયૈવ સવિચારા નિર્વિચારા ચ સૂક્ષ્મ-વિષયા વ્યાખ્યાતા ॥ 1.44 ॥

એતયૈવ વિકલ્પિતસ્થૂલાકારયા સવિતર્કયા અવિકલ્પિતસ્થૂલાકારયા નિર્વિતર્કયા ચ સૂક્ષ્મવિષયા સ્વશબ્દજ્ઞાનાભ્યામભેદેન વિકલ્પિતસૂક્ષ્મતન્માત્રેન્દ્રિયગોચરા સવિચારા અવિકલ્પિતસૂક્ષ્મ-તન્માત્રેન્દ્રિયગોચરા નિર્વિચારા ચ વ્યાખ્યાતા ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૧.૪૪ ॥

કિં નિર્વિચારસમાપત્તેસ્તન્માત્રેષ્વેવાવસાનં ? નેત્યાહ -

૧.૪૫. સૂક્ષ્મવિષયત્વં ચાલિંગપર્યવસાનં

૧.૪૫. સૂક્ષ્મવિષયત્વં ચાલિંગપર્યવસાનમ્ ॥ 1.45 ॥

અસ્યાઃ સમાપત્તેઃ સૂક્ષ્મવિષયત્વમલિંગે પ્રધાને પર્યવસ્યતિ । તથા હિ - તન્માત્રેભ્યોડહકારઃ સૂક્ષ્મઃ, તસ્માદપિ મહાન્, તતોડપિ પ્રધાનમ્ । તદ્દિન લીયત ઇત્યલિંગમુચ્યતે । તતઃ પરં ન સૂક્ષ્મા પ્રકૃતિઃ સમસ્તિ । પુરુષસ્તુ ન પ્રકૃતિઃ સર્ગે નિમિત્તમાત્રમિતિ ધ્યેયમ્ ॥ ૧.૪૫ ॥

સમ્પ્રજ્ઞાતસમાપત્તીરુપસંહરતિ -

૧.૪૬. તા એવ સબીજઃ સમાધિઃ

૧.૪૬. તા એવ સબીજઃ સમાધિઃ ॥ 1.46 ॥

તા એવ પૂર્વોક્તા એવ વિવેકખ્યાત્યભાવેન બન્ધબીજસત્ત્વાત્સબીજઃ સમાધિરિત્યર્થઃ ॥ ૧.૪૬ ॥

ઇત્યં સમ્પ્રજ્ઞાતમુપસંહૃત્યાસમ્પ્રજ્ઞાતમુપાયપ્રત્યયમુપસંહૃતું તસ્ય પૂર્વરૂગં નિર્વિચારાતિશયમાહ -

૧.૪૭. નિર્વિચારવૈશારદ્યેઽધ્યાત્મપ્રસાદઃ

૧.૪૭. નિર્વિચાર-વૈશારદ્યે-(અધ્યાત્મ-પ્રસાદઃ) ॥ 1.47 ॥

નિર્વિચારસ્ય પ્રધાનપર્યન્તસૂક્ષ્મગોચરસ્ય ચદ્વૈશારદ્યમભ્યાસપાટવેન તસ્ય પ્રધાનાન્તન્યગભાવાચ્ચિતિશક્તેરુદ્ધેગઃ, તસ્મિન્સત્યધ્યાત્મનશ્ચિતિશક્તેઃ પ્રસાદઃ ખ્યાતિર્જયતે ॥ ૧.૪૭ ॥

તતઃ કિં ? -

૧.૪૮. ઋતમ્ભરા તત્ર પ્રજ્ઞા

૧.૪૮. ઋતમ્ભરા તત્ર પ્રજ્ઞા ॥ 1.48 ॥

તત્ર પુરુષખ્યાતૌ સત્યાં ઋતં સત્યમાત્માનં બિભર્તિ પ્રકાશયતીતિ ઋતમ્ભરા પ્રજ્ઞા ધર્મમેઘઃ સમાધિર્જયત ઇત્યર્થઃ ॥ ૧.૪૮ ॥

ઋતમ્ભરત્વોપપત્તિમાહ -

૧.૪૯. શ્રુતાનુમાનપ્રજ્ઞાભ્યામન્યવિષયા વિશેષાર્થત્વાત્

૧.૪૯. શ્રુત-અનુમાન-પ્રજ્ઞાભ્યામ-અન્ય-વિષયા વિશેષ-અર્થત્વાત્ ॥ 1.49 ॥

સૂક્ષ્મવ્યવહિતવિપ્રકૃષ્ટવસ્તુષુ યોગિપ્રત્યક્ષં નિર્વર્તતે । આગમાનુમાનાભ્યાં તાનિ વસ્તૂનિજ્ઞાયન્તે । તે ચ શ્રુતાનુમાનજન્યે પ્રજ્ઞે સામાન્યમેવ ગોચરયતઃ । ઇદં તુ યોગિપ્રત્યક્ષં વિશેષગોચરત્વાદૃતમ્ભરમિત્યર્થઃ ॥ ૧.૪૯ ॥

તસ્યાઃ પ્રજ્ઞાયા અસમ્પ્રજ્ઞાતસમાધૌ બહિરઙ્ગત્વસિદ્ધ્યર્થમુપકારિત્વમાહ -

૧.૫૦. તજ્જઃ સંસ્કારોઽન્યસંસ્કારપ્રતિબન્ધી

૧.૫૦. તત્-જઃ સંસ્કારઃ-અન્ય-સંસ્કાર-પ્રતિબન્ધી ॥ 1.50 ॥

તસ્યાઃ પ્રજ્ઞાયા અભ્યાસજન્યો યઃ સંસ્કારઃ, સ ચાન્યાન્યુત્થાનસંસ્કારાન્નપ્રતિબન્ધપ્રાપ્તિ બાધત ઇતિ તત્પ્રતિબન્ધીત્યર્થઃ ॥ ૧.૫૦ ॥

ઇત્યમસમ્પ્રજ્ઞાતસમાધેર્બહિરઙ્ગસાધનમભિધાય નિરોધપ્રયત્નસ્યાન્તરઙ્ગસાધનતાં સૂચયન્નિર્બીજમુપસંહરતિ -

૧.૫૧. તસ્યાપિ નિરોધે સર્વનિરોધાન્નિર્બીજઃ સમાધિઃ

૧.૫૧. તસ્ય-અપિ નિરોધે સર્વ-નિરોધાત્-નિર્બીજઃ સમાધિઃ ॥ 1.51 ॥

પરવૈરાગ્યસહકૃતવિરામપ્રત્યયેન પ્રજ્ઞાસંસ્કારસ્યાપિ નિરોધે સત્યુત્પત્ત્યમાનપ્રજ્ઞાસંસ્કારસ્ય સર્વસ્યાપિ નિરોધાદશેષબન્ધનિવૃત્તેર્નિર્બીજઃ સમાધિર્લભ્યતે । તસ્મિન્સમાધૌ લબ્ધે સતિ પુનર્વ્યુત્થાતુમશક્તં સચ્ચિન્તં

નશ્યતિ । તતઃ કૂટસ્થનિત્યાનન્તા શુદ્ધા ચિત્તિશક્તિઃ સ્વે મહિમ્નિ નિરન્તરે નિર્વિદ્મમવતિષ્ઠત ઇત્યતિશોભનમ્ ॥
૧.૫૧ ॥

ઇતિ શ્રીમત્પત્તજ્જલિપ્રણીતે યોગશાસ્ત્રે યોગસુધાકરાભિધાયાં વૃત્તૌ સમાધિપાદઃ સમાપ્તઃ ॥

૨. સાધનપાદઃ ।

પરાપશ્યન્ત્યાદિભેદભિન્નામેકાં નિસર્ગતઃ ।

ચિદાનન્દમયી નિત્યાં વાયં કાઞ્ચિદુપાસ્મહે ॥

સાધન-પાદઃ ॥

૨.૧. તપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગઃ

૨.૧. તપઃ-સ્વાધ્યાય-(ઈશ્વર-પ્રણિધાનાનિ)ક્રિયાયોગઃ ॥ 2.1 ॥

હિતમિતમેધ્યાશનં તપઃ । પરમપવિત્રપ્રણવાદિમન્ત્રજપઃ સ્વાધ્યાયઃ । ઈશ્વરે લીલયા સ્વીકૃતાતિમનોહરાડ્ગે
પરમગુરૌ કાયવાજ્મનોભિર્નિર્વર્તિતો ભક્તિવિશેષઃ પ્રણિધાનમ્ । તાનિ ક્રિયારૂપત્વાદ્યોગસાધનત્વાચ્ચ ક્રિયાયોગ
ઇતિ શુદ્ધસારૂપ્યલક્ષણાશ્રયણેન નિરૂપ્યન્તે “આયુર્ધૃતમ્” ઇતિવદિત્યર્થઃ ॥ ૨.૧ ॥

કિમર્થં ઇત્યત આહ -

૨.૨. સમાધિભાવનાર્થઃ કલેશતનૂકરણાર્થશ્ચ

૨.૨. સમાધિ-ભાવના-અર્થઃ કલેશ-તનૂ-(કરણાર્થઃ)-ચ ॥ 2.2 ॥

સમાધેર્ભાવનં નિષ્પાદનમર્થઃ પ્રયોજનં યસ્ય સ તથોક્તઃ, કલેશાનાં તનૂકરણં શિથિલીકરણમર્થઃ પ્રયોજનં
યસ્ય સ તથોક્તઃ । એતદુક્તં ભવતિ -દીર્ઘકાલનૈરન્તર્યસત્કારાનુબન્ધિતપાદિક્રિયાયોગાડ્ગાનુષ્ઠાનેન કલેશા
વિશારારુતામિતાઃ સન્તાઃ પુરુષાન્યતાપ્યાતાવનુપપ્લવાયાં જાતાયાં સમૂલકાષં કષિતા ભવન્તીતિ ॥ ૨.૨ ॥

કે તે કલેશાઃ કિયન્ત ઇત્યપેક્ષાયમાહ -

૨.૩. અવિદ્યાસ્મિતારાગદ્વેષાભિનિવેશાઃ (પઞ્ચ)કલેશાઃ

૨.૩. અવિદ્યા-અસ્મિતા-રાગ-દ્વેષ-અભિનિવેશાઃ (પઞ્ચ)કલેશાઃ ॥ 2.3 ॥

પુરુષં કલેશયન્તિ દુઃખાકુર્વન્તીતિ કલેશાઃ । તે પઞ્ચેત્યર્થઃ ॥ ૨.૩ ॥

અથાસ્મિતાદીનામવિદ્યાનિદાનત્વમાહ -

૨.૪. અવિદ્યા ક્ષેત્રમુત્તરેષાં પ્રસુમતનુવિચ્છિન્નોદારાણાં

૨.૪. અવિદ્યા ક્ષેત્રમ્-ઉત્તરેષાં પ્રસુમ-તનુ-વિચ્છિન્ન-ઉદારાણામ્ ॥ 2.4 ॥

પ્રસુમાસ્તનવો વિચ્છિન્ના ઉદારાશ્વાસ્મિતાદયશ્ચત્વારઃ । તેષામુત્તરેષામવિદ્યા ભાવરૂપો વિપર્યયઃ, સા ક્ષેત્ર પ્રસવભૂમિઃ । તત્ર પ્રસુમત્વં પ્રબોધસહકારસ્યાભાવેનાનભિવ્યક્તિઃ । તનુત્વં પ્રતિપક્ષભાવનયા શિથિલીકરણમ્ । વિચ્છિન્નત્વં બલવતા કલેશેનાભિભવઃ । ઉદારત્વં સહકારિસન્નિધિવશાત્કાર્યકારિત્વમિત્યર્થઃ ॥ ૨.૪ ॥

અથાવિદ્યારવરૂપમાહ -

૨.૫. અનિત્યાશુચિદુઃખાનાત્મસુ નિત્યશુચિસુખાત્મખ્યાતિરવિદ્યા

૨.૫. અનિત્ય-અશુચિ-દુઃખ-અનાત્મસુ નિત્ય-શુચિ-સુખ-આત્મ-ખ્યાતિઃ અવિદ્યા ॥ 2.5 ॥

૨.૫. અનિત્યા શુચિ-દુઃખ-અનાત્મસુ નિત્ય-શુચિ-સુખ-આત્મ-ખ્યાતિઃ અવિદ્યા

અતસ્મિંસ્તદ્બુદ્ધિર્વિપર્યય ઇત્યુક્તં ભવતિ । તદ્યથા - અનિત્યે સ્વર્ગાદૌ નિત્યત્વાભિમાનઃ । અશુચૌ માંસાસૃકપૂયવિણ્મૂત્રાદિશાલિનિ કાયે શુચિત્વપ્રત્યયઃ । દુઃખે સઙ્ગચ્છન્નવનનિતાદૌ સુખત્વારોપઃ । અનાત્મનિ દેહાદાવાત્મબુદ્ધિઃ ઇત્યવિદ્યા ચતુષ્પદેત્યર્થઃ ॥ ૨.૫ ॥

અવિદ્યામૂલાસ્મિતામાહ -

૨.૬. દૃગ્દર્શનશક્ત્યોરેકાત્મતેવાસ્મિતા

૨.૬. દૃગ્-દર્શન-શક્ત્યોર-એકાત્મતેવ-અસ્મિતા ॥ 2.6 ॥

સત્ત્વપુરુષયોરહમસ્મીત્યેકતાભિમાનોઽસ્મિતેત્યર્થઃ ॥ ૨.૬ ॥

રાગં નિરૂપયતિ -

૨.૭. સુખાનુશયી રાગઃ

૨.૭. સુખ-અનુશયી રાગઃ ॥ 2.7 ॥

સુખાભિજ્ઞસ્ય સુખાનુસ્મૃતિપૂર્વકં સુખસાધનેષુ તૃષ્ણારૂપો રાગ ઇત્યર્થઃ ॥ ૨.૭ ॥

૨.૮. દુઃખાનુશયી દ્વેષઃ

૨.૮. દુઃખ-અનુશયી દ્વેષઃ ॥ 2.8 ॥

દુઃખાભિજ્ઞસ્ય તદનુસ્મૃતિપુરઃસરં તત્સાધનેષુ નિન્દા દ્વેષ ઇત્યર્થઃ ॥ ૨.૮ ॥

૨.૯. સ્વરસવાહી વિદુષોઽપિ તથારૂઢોઽભિનિવેશઃ

૨.૯. સ્વરસ-વાહી વિદુષઃ-અપિ તથા-રૂઢઃ-અભિનિવેશઃ ॥ 2.9 ॥

સ્વરસતઃ પ્રવાહશીલો વિદુષોઽપિ તથા મૂઢવદારૂઢો ભયત્રાસોઽભિનિવેશઃ । પૂર્વજન્માનુભૂતમરણદુઃખાનુભવવાસનાબલાત્સર્વસ પ્રાણભૃન્માત્રસ્ય આ ક્ષિમેરા ચ વિદુષઃ સઙ્ગજયમાનઃ શરીરવિષયાદેર્મમ વિયોગો મા ભૂદિતિ પ્રત્યહં નિમિત્તમન્તરેણ પ્રવર્તમાનો ભયરૂપોઽભિનિવેશ ઇતિ ॥ ૨.૯ ॥

પૂર્વ કર્મયોગમભિધાય તેન વિરલાઃ કલેશાસ્તત્સમનન્તરભાવિપુરુષખ્યાત્યા દગ્ધા ભવન્તીત્યર્થાદભિહિતમ્ । તત્ર સૂક્ષ્માણાં દગ્ધાનામધુના સમૂલોન્મૂલનોપાયમાહ -

૨.૧૦. તે પ્રતિપ્રસવહેયાઃ સૂક્ષ્માઃ

૨.૧૦. તે પ્રતિપ્રસવ-હેયાઃ સૂક્ષ્માઃ ॥ 2.10 ॥

ચિત્તસ્ય નિવૃત્તાધિકારસ્ય પ્રકૃતૌ પ્રલયઃ પ્રતિપ્રસવઃ । તેન હેયાઃ સૂક્ષ્માઃ કલેશાઃ । સ્વમૂલભૂતચિત્તહાનૌ તત્સંસ્કારરૂપાઃ સૂક્ષ્માઃ સમૂલઘાતં હતા ભવન્તીત્યર્થઃ ॥ ૨.૧૦ ॥

અથ સ્થૂલાનાં સમૂલં કષણોપાયમાહ -

૨.૧૧. ધ્યાનહેયાસ્તદ્વૃત્તયઃ

૨.૧૧. ધ્યાન-હેયાઃ-તદ્-વૃત્તયઃ ॥ 2.11 ॥

ક્રિયાયોગેણ શિથિલાઃ સ્થૂલાસ્તાઃ કલેશવૃત્તયઃ પુરુષધ્યાનેનૈવ હાતવ્યાઃ । હીનાશ્ચ સ્વમૂલચિત્તોન્મૂલનેનોન્મૂલિતા ભવન્તીત્યુક્તમ્ ॥ ૨.૧૧ ॥

ઇત્યં કલેશાંસ્તદ્ધાનોપાયં ચ અભિધાય અધુના કર્માશયસ્ય કલેશનિદાનત્વમુપદર્શયન્નાહ -

૨.૧૨. કલેશમૂલઃ કર્માશયો દૃષ્ટાદૃષ્ટજન્મવેદનીયઃ

૨.૧૨. કલેશ-મૂલઃ કર્મ-આશયઃ દૃષ્ટ-અદૃષ્ટ-જન્મ-વેદનીયઃ ॥ 2.12 ॥

રાગદ્વેષાદિકલેશનિદાનઃ કર્મણાં ધર્માધર્મરૂપઃ સંસ્કારઃ કર્માશયઃ । સ ચ દૃષ્ટજન્મવેદનીય ઇહેવાનુભાવ્યઃ, અદૃષ્ટજન્મવેદનીયશ્ચામુત્રાનુભાવ્યઃ । તત્રાદ્યો યથા નન્દિકેશ્વરસ્તીવ્રતપશ્ચર્યાદિસાધનેનેશ્વરં સમારાધ્ય સઘ એવ દેવત્વાદિકમલભત્, નહુષો મહર્ષપરાધેન સઘઃ સર્પત્વમગમત્ । દ્વિતીયસ્તુ સ્વર્ગનરકાદિહેતુરિત્યર્થઃ ॥ ૨.૧૨ ॥

ન કેવલં કલેશમૂલત્વં કર્માશયસ્યૈવ, કિં તુ તદ્વિપાકસ્યાપીત્યાહ -

૨.૧૩. સતિ મૂલે તદ્વિપાકો જાત્યાયુર્ભોગાઃ

૨.૧૩. સતિ મૂલે તદ્-વિપાકઃ જાતિ-આયુઃ-ભોગાઃ ॥ 2.13 ॥

કલેશરૂપે મૂલે સત્યેવ કર્મણાં વિપાકઃ ફલમ્ । સ ચ ત્રિવિધઃ - જાતિર્જન્મ દેવત્વાદિર્વા । આયુશ્ચિરકાલં દેહપ્રાણયોર્ભોગઃ । ઇન્દ્રિયૈર્વિષયાનુભવો ભોગ ઇતિ । તત્ર ભોગો મુખ્યઃ, જાત્યાયુષી તચ્છેષભૂતે ઇતિ વિભાગઃ । સૂત્રદ્વયસ્યાયમભિસન્ધ્યર્થઃ - સત્સુ કલેશેષુ કર્મતત્કલે ભવતઃ; વિવેકખ્યાત્યગ્નિદગ્ધેષુ કર્માલખ્યાત્મકં સદ્વિતુષશાલ્યાદિવન્ન ફલં પ્રસૂત ઇતિ ॥ ૨.૧૩ ॥

અધુના જાત્યાદીનાં હેયત્વાર્થ ફલમાહ -

૨.૧૪. તે હ્લાદપરિતાપફલાઃ પુણ્યાપુણ્યહેતુત્વાત્

૨.૧૪. તે હ્લાદ-પરિતાપ-ફલાઃ પુણ્ય-અપુણ્ય-હેતુત્વાત્ ॥ 2.14 ॥

તે જાત્યાયુર્ભોગાઃ પુણ્યહેતુકાઃ સુખફલાઃ, અપુણ્યહેતુકા દુઃખફલા ભવન્તિ વિભાગેનાવિવેકિનામિત્યર્થઃ ॥ ૨.૧૪ ॥

વિવેકિનાં તુ તે સર્વે દુઃખફલા એવેત્યાહ -

૨.૧૫. પરિણામતાપસંસ્કારદુઃખૈર્ગુણવૃત્તિવિરોધાચ્ચ દુઃખમેવ સર્વં વિવેકિનઃ

૨.૧૫. પરિણામ-તાપ-સંસ્કાર-દુઃખૈઃ-ગુણ-વૃત્તિઃ-વિરોધાત્-ચ દુઃખમ્-એવ સર્વં વિવેકિનઃ ॥ 2.15 ॥

પરિણામદુઃખં તાપદુઃખં સંસ્કારદુઃખં, તૈરિત્યર્થઃ । તત્ર સુખે સત્યાગામિનસ્તાદૃશસ્ય સુખસ્ય કારણં પુણ્યમનનુષ્ઠાય વૃથૈવ તદપેક્ષા તામસી વૃત્તિર્જયમાના ચિત્તં દુઃખાકરોતીતિ પરિણામદુઃખમ્ । સુખભોગકાલે રોગાદિનિમિત્તેન રજોગુણવિકારરૂપા સન્તાપાત્મિકા પ્રતિકૂલા વૃત્તિર્જાયતે; સા ચ “અહં પાપી, ધિઝમાં દુરાત્માનમ્” ઇત્યેવં ચિત્તં સન્તાપયતિ; તદિદં તાપદુઃખમ્ । તથા સુખનાશે તત્સંસ્કારઃ સુખં સ્મારયિત્વા સ્મારયિત્વા હૃદયં દહતિ; તદિદં સંસ્કારદુઃખમ્ । એતૈર્દુઃખૈર્યોગાત્, કિં ચ ગુણવૃત્તિવિરોધાચ્ચ ગુણાનાં સત્ત્વરજસ્તમસાં ચા વૃત્તયઃ પ્રકાશપ્રવૃત્તિમોહાત્મિકાસ્તાસામિતિયપલકલ્વોલવન્નિરન્તરં પરિણતાનાં વિરોધઃ પરસ્પરં બાધ્યબાધકત્વં તસ્માચ્ચ સર્વમેવ ભોગસાધનં જગદ્ધિવેકિનો દુઃખમેવ, વિવેકિનમક્ષિપાત્રમૂર્ણાતન્તુરિવાત્યન્તમુદ્વેજયતિ । અતઃ સર્વં દુઃખં હેયમિતિ ભાવઃ ॥ ૨.૧૫ ॥

અધુનાનાગતદુઃખસ્ય વિશિષ્ય હેયત્વમાહ -

૨.૧૬. હેયં દુઃખમનાગતં

૨.૧૬. હેયં દુઃખમ્-અનાગતમ્ ॥ 2.16 ॥

અતીતસ્ય ગતત્વાદ્ધર્તમાનસ્ય ભોગેનૈવ ક્ષયાદનાગતમેવ દુઃખં હેયમિત્યર્થઃ ॥ ૨.૧૬ ॥

અથ હેયહેતુમાહ -

૨.૧૭. દ્રષ્ટદૃશ્યયોઃ સંયોગો હેયહેતુઃ

૨.૧૭. દ્રષ્ટ-દૃશ્યયોઃ સંયોગઃ હેય-હેતુઃ ॥ 2.17 ॥

દ્રષ્ટા દૃગ્રૂપઃ પુરુષઃ, દૃશ્યં બુદ્ધિસત્ત્વં, તયોઃ સંયોગઃ સ્વસ્વામિભાવઃ; સ ચેન્દ્રિયપ્રાણાડિકયા ચિત્તે વિવિધશબ્દાદ્યાકારેણ પરિણતે સતિ તત્ર ચિત્તિચ્છાયાયાં પ્રતિબિમ્બિતાયાં તદવિવેકરૂપાવિદ્યાકૃતઃ । સ ચ હેયસ્ય દુઃખસ્ય હેતુરિત્યર્થઃ ॥ ૧૭ ॥

દૃશ્યં પ્રપચ્ચયતિ -

૨.૧૮. પ્રકાશક્રિયાસ્થિતિશીલં ભૂતેન્દ્રિયાત્મકં ભોગાપવર્ગાર્થં દૃશ્યં

૨.૧૮. પ્રકાશ-ક્રિયા-સ્થિતિ-શીલં ભૂત-ઇન્દ્રિય-આત્મકં ભોગ-અપવર્ગ-અર્થં દૃશ્યમ્ ॥ 2.18 ॥

પ્રકાશઃ પ્રખ્યારૂપઃ, ક્રિયા પ્રવૃત્તિરૂપા, સ્થિતિર્નિયમરૂપા, તાઃ સત્ત્વરજસ્તમસાં ધર્માઃ શીલં સ્વાભાવિકં રૂપં યસ્ય તત્તથોક્તં; ભૂતેન્દ્રિયાત્મકં ભૂતાનિ મહાભૂતતન્માત્રભેદભિન્નાનિ ઇન્દ્રિયાણિ બુદ્ધિકર્મેન્દ્રિયાન્તઃકરણભેદભિન્નાનિ

એતદ્ગ્રાહ્યગ્રહણરૂપમાત્મા સ્વાભિન્નઃ પરિણામો યસ્ય તત્તથોક્તઃ; ભોગાપવર્ગાર્થ ભોગમોક્ષપ્રયોજકં તદ્દૃશ્યમિત્યર્થઃ
॥ ૨.૧૮ ॥

એતસ્ય ગુણત્રયાત્મકસ્ય દૃશ્યસ્ય પરિણામં વિભજ્ય દર્શયતિ -

૨.૧૯. વિશેષાવિશેષલિડ્ગમાત્રાલિડ્ગાનિ ગુણપર્વાણિ

૨.૧૯. વિશેષ-અવિશેષ-લિડ્ગમાત્ર-અલિડ્ગાનિ ગુણ-પર્વાણિ ॥ 2.19 ॥

વિશેષા મહાભૂતેન્દ્રિયમનોરૂપાઃ ષોડશ વિકારાઃ, અવિશેષાસ્તન્માત્રાહકારાઃ ષટ્ પ્રકૃતિવિકૃતયઃ, લયં ગચ્છતીતિ લિડ્ગમાત્રં પ્રકૃતિવિકારરૂપં મહત્તત્ત્વં, અલિડ્ગં ગુણાનાં સામ્યાવસ્થારૂપં પ્રધાનં; એતાનિ ચત્વારિ ગુણાનાં પર્વાણિ અવસ્થાવિશેષા ઇત્યર્થઃ ॥ ૧૯ ॥

ઇત્થં હેયં દૃશ્યં પ્રથમં નિરૂપ્ય ઉપાદેયં દ્રષ્ટારં નિરૂપયિતુમાહ -

૨.૨૦. દ્રષ્ટા દૃશિમાત્રઃ શુદ્ધોઽપિ પ્રત્યયાનુપશ્યઃ

૨.૨૦. દ્રષ્ટા દૃશિમાત્રઃ શુદ્ધઃ-અપિ પ્રત્યય-અનુપશ્યઃ ॥ 2.20 ॥

દ્રષ્ટા પુરુષો દૃશિમાત્રશ્ચિન્માત્રો ન જ્ઞાનાદિધર્મકઃ, તદ્ધર્મકત્વે તસ્ય વૃત્તિરૂપતયા વિનાશશીલત્વાત્ “ઉપયન્નપયન્ધર્મો વિકરોતિ હિ ધર્મિણમ્” ઇતિ ન્યાયેનાત્મનઃ કૌટસ્થ્યં હીયતે । અતઃ શુદ્ધઃ અપરિણામ્યપિ પ્રત્યયં બૌદ્ધમનુપશ્યતિ । તમનુપશ્યન્નતદાત્માપિ તદાત્મભૂત ઇવ પ્રતિભાસત ઇત્યર્થઃ ॥ ૨૦ ॥

ઇત્થં દૃશ્યદ્રષ્ટારાવભિધાય તથોઃ શેષશેષિત્વમભિધાતુમાહ -

૨.૨૧. તદર્થ એવ દૃશ્યસ્યાત્મા

૨.૨૧. તદ્-અર્થ એવ દૃશ્યસ્ય-આત્મા ॥ 2.21 ॥

દૃશ્યસ્ય ભોગ્યસ્યાત્મા સ્વરૂપં દ્રષ્ટૃર્થમેવ ન સ્વાર્થ, અચેતનત્વાદિત્યર્થઃ ॥ ૨૧ ॥

નનુ દ્રષ્ટુઃ પ્રયોજને નિષ્પન્ને સતિ કૃતકૃત્યતયા પ્રધાને નિર્વ્યાપારેઽધુના સંસારો નોપલભ્યેતેતિ ચેત્, નેત્યાહ -

૨.૨૨. કૃતાર્થ પ્રતિ નષ્ટમપ્યનષ્ટં તદન્યસાધારણત્વાત્

૨.૨૨. કૃતાર્થ (કૃત-અર્થમ્)પ્રતિ નષ્ટમ-અપિ-અનષ્ટં તદ્-અન્ય-સાધારણત્વાત્ ॥ 2.22 ॥

પ્રધાનમેકં પુરુષા અનન્તાઃ । તથા ચ પુરુષખ્યાતિપર્યન્તં ભોગાપવર્ગૌ દત્વા કચ્ચન કૃતાર્થ પ્રતિ નષ્ટં નિર્વ્યાપારમપિ પુરુષાન્તરસાધારણત્વાદનષ્ટમેવાવતિષ્ઠતે । તથા ચૈકમુક્તૌ સર્વમુક્તિપ્રસંગાનવકાશ ઇતિ ભાવઃ ॥ ૨.૨૨ ॥

ઇત્થં દૃશ્યદ્રષ્ટારૌ વ્યાખ્યાય તત્સંયોગં વ્યાખ્યાતુમાહ-

૨.૨૩. સ્વસ્વામિશક્ત્યોઃ સ્વરૂપોપલબ્ધિહેતુઃ સંયોગઃ

૨.૨૩. સ્વ-સ્વામિ-શક્ત્યોઃ સ્વરૂપ-ઉપલબ્ધિ-હેતુઃ સંયોગઃ ॥ 2.23 ॥

स्वशक्तिर्दृश्यस्वभावः, स्वामिशक्तिर्दृक्स्वभावः । तयोश्चैतत्तत्तत्त्वेन व्यवस्थितयोः स्वरूपोपलब्धिर्भोगापवर्गरूपा । तस्या उेतुः प्रत्ययः संयोगो द्रष्टृदृश्यभावो विधाकृत इति व्याख्यातम् । अवं य यस्याभावे दृग्दृश्ययोः स्वरूपोपलब्धिर्न भवति, यद्भावे सा भवति, स संयोगः कार्यैकोन्येय इत्युपदिष्टं भवति ॥ २.२३ ॥

संयोगस्याप्युपायमाह -

२.२४. तस्य उेतुरविधा

२.२४. तस्य उेतुः-अविधा ॥ २.२४ ॥

तस्य संयोगस्य पूर्वोक्ताविधा उेतुः कारणमित्यर्थः ॥ २.२४ ॥

इत्थं उेतुं तद्धेतुं य अभिधाय अधुना हानं तद्धेतुं य निरूपयितुमाह द्वाभ्याम्-

२.२५. तदभावात्संयोगाभावो हानं तदृशेः कैवल्यं

२.२५. तद-अभावात् संयोग-अभावः हानं तदृशेः कैवल्यम् ॥ २.२५ ॥

तस्या अविधाया अभावाद्द्विधाया विनाशात्तत्कृतसंयोगविनाशो हानं यत्, तदेव दृशेर्नित्यमुक्तायाश्चितिशक्तेः कैवल्यमित्यर्थः ॥ २.२५ ॥

२.२६. विवेकभ्यातिरविप्लवा हानोपायः

२.२६. विवेक-भ्यातिः-अविप्लवा हान-उपायः ॥ २.२६ ॥

अविप्लवा अविधाविरोधिनी सत्त्वपुरुषयोरन्यताभ्यातिर्हानस्य कैवल्यस्य उेतुस्त्वित्यर्थः - अयं सूत्रद्वयस्याभिसन्ध्यर्थः - आदरनैरन्तर्यदीर्घकालानुबन्धियमनियमाद्यष्टाङ्गानुष्ठानेन सत्त्वपुरुषान्यताभ्यातावविप्लवायां जातायामविधाद्यः पञ्च क्लेशास्तत्कृतसंयोगश्च समूलकाषं कषिता भवन्ति । कुशलकुशलकर्माशयास्तद्विपाकाश्च समूलघातं उता भवन्ति । ततश्च परवैराग्येणान्यताभ्यातिनिवृत्तौ निरोधसमाध्यव्यासेन चित्ते निवर्तिते सति पुरुषस्य निर्लेपस्य स्वरूपप्रतिष्ठापणं कैवल्यं भवतीति ॥ २.२६ ॥

अथ श्रुवन्मुक्तस्य पुरुषस्य ज्ञानवैभवमाह -

२.२७. तस्य समधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा

२.२७. तस्य समधा प्रान्त-भूमिः प्रज्ञा ॥ २.२७ ॥

तस्य सञ्जातविवेकभ्यातेः पुरुषस्य समधा समप्रकारा प्रान्तभूमिः प्रकर्षेणान्तो निवृत्तिः कृत्वान् यस्यां ता भूमयोऽवस्था यस्याः सा प्रज्ञा प्रान्तभूमिः समप्रकारा । अयमर्थः - सञ्जातविवेकभ्यातेः पुरुषस्य सम प्रज्ञाभूमयः । तत्र यतस्तः कार्यविमुक्तिसंज्ञाः, तिस्रश्चित्तविमुक्तिसंज्ञाः । तद्यथा - ज्ञातव्यमभिलं ज्ञातं मम न किञ्चिज्ज्ञातव्यमस्तीति जिज्ञासानिवृत्तिरेका । उातव्यं सर्वं बन्धजातं हानं मम न किञ्चिद्भेदमस्तीति जिज्ञासानिवृत्तिर्द्वितीया । कैवल्यप्राप्त्या प्राप्तव्यमभिलं प्राप्तं ततो न किञ्चित्प्राप्तव्यमस्तीति प्रेप्सानिवृत्तिस्तृतीया । विवेकभ्यातिलाभेन कर्तव्यमभिलं कृतं न किञ्चिन्मम कार्यमस्तीति चिकीर्षानिवृत्तिश्चतुर्थी । कृतार्थं मे

બુદ્ધિસત્ત્વમિતિ શોકનિવૃત્તિરેકા । મમ બુદ્ધ્યાદયો ગુણાઃ પ્રલીનાઃ પ્રયોજનાભાવાત્પુનર્ન પ્રરોહન્તીતિ
ભયનિવૃત્તિર્દ્વિતીયા । તદાહં ગુણાતીતસ્વરૂપ-માત્રેણાવસ્થિતશ્ચિદેકરસ ઇતિ સકલવિકલ્પનિવૃત્તિસ્તૃતીયા
। ઇતિ સમધા પ્રાન્તભૂમિર્દ્રષ્ટ્યેતિ ॥ ૨.૨૭ ॥

પૂર્વસ્મિન્પાદે સમાહિતચિત્તસ્થાન્તરઙ્ગસાધને અભ્યાસવૈરાગ્યે અભિધાય આદાવસ્મિન્પાદે વ્યુત્થિતચિત્તસ્ય
ક્રિયાયોગોઽભિહિતઃ । અધુના તતોઽપિ વ્યુત્થિતચિત્તસ્ય સમ્પ્રજ્ઞાતસાધનાન્યષ્ટાઙ્ગાન્યભિધાતુમાહ -

૨.૨૮. યોગાઙ્ગાનુષ્ઠાનાદશુદ્ધિક્ષયે જ્ઞાનદીપ્તિરાવિવેકખ્યાતે:

૨.૨૮. યોગ-અઙ્ગ-અનુષ્ઠાનાદ્-અશુદ્ધિ-ક્ષયે જ્ઞાન-દીપ્તિ:-આ વિવેક-ખ્યાતે: (વિવેકખ્યાતે:) ॥ 2.28 ॥

વક્ષ્યમાણયોગાઙ્ગાનામનુષ્ઠાનાદશુદ્ધેઃ ક્લેશરૂપાયાઃ ક્રમેણ ક્ષયે જાયમાને, જ્ઞાનસ્ય દીપ્તિર્વૃદ્ધિરાવિવેકખ્યાતેર્ભવતીત્યર્થઃ
। યોગાઙ્ગાનુષ્ઠાનં શુદ્ધિદ્વારા પ્રજ્ઞાસાધનમિતિ ભાવઃ ॥ ૨.૨૮ ॥

કાનિ પુનસ્તાનિ યોગાઙ્ગાનીત્યપેક્ષાયમાહ -

૨.૨૯. યમનિયમાસનપ્રાણાયામપ્રત્યાહારધારણાધ્યાનસમાધયોઽષ્ટાવઙ્ગાનિ

૨.૨૯. યમ-નિયમ-આસન-પ્રાણાયામ-પ્રત્યાહાર-ધારણા-ધ્યાન-સમાધયઃ અષ્ટૌ અઙ્ગાનિ ॥ 2.29 ॥

(અસ્મિન્ સૂત્રે ન ભાષ્યમ્)

તત્ર કે યમા ઇત્યપેક્ષાયમાહ -

૨.૩૦. અહિંસાસત્યાસ્તેયબ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહા યમાઃ ॥

૨.૩૦. અહિંસા-સત્ય-અસ્તેય-બ્રહ્મચર્ય-અપરિગ્રહા યમાઃ ॥ 2.30 ॥

અહિંસાદિભ્યો નિષિદ્ધકર્મભ્યો યોગિનં યમયન્તિ નિવર્તયન્તીતિ યમાઃ । તત્રાહિંસા કાયવાઙ્મનોભિઃ
સર્વદા સર્વભૂતાનામહિંસનમ્ । સત્યં સર્વદાનૃતાનભિભાષણમ્ । અસ્તેયં પરસ્વત્વાનપહારઃ ।
બ્રહ્મચર્યમષ્ટવિધમૈથુનત્યાગઃ । અપરિગ્રહઃ શરીરસ્થિતિમાત્રવ્યતિરિક્તભોગસાધનાસ્વીકારઃ । એતે પચ્ચ
યમા ઇત્યર્થઃ ॥ ૨.૩૦ ॥

એતેષાં યોગિભિરુપાદેયં વિશેષમાહ -

૨.૩૧. જાતિદેશકાલસમયાનવચ્છિન્નાઃ સાર્વભૌમા મહાવ્રતં

૨.૩૧. જાતિ-દેશ-કાલ-સમય-અનવચ્છિન્નાઃ સાર્વભૌમા મહા-વ્રતં (મહાવ્રતમ્) ॥ 2.31 ॥

જાતિબ્રાહ્મણત્વાદિકં, તત્સદાહં ન હનિષ્યામીત્યહિંસા જાત્યા પરિચ્છિન્ના । દેશે તીર્થાદૌ કાલે નિયતચતુર્દશ્યાદૌ
વા કમપિ ન હનિષ્યામીતિ દેશકાલાભ્યામવચ્છિન્ના । દેવબ્રાહ્મણાદ્યર્થાતિરેકેણ ન હનિષ્યામીતિ સમયાવચ્છિન્ના
। સમયો નિયતોઽવસર ઇત્યર્થઃ । પ્રાણિમાત્રં ક્વચિદપિ કદાચિદપિ કસ્યાપિ કૃતેઽહં ન હનિષ્યામીતિ
જાત્યાદિભિશ્ચતુર્ભિરનવચ્છિન્ના ભવત્યહિંસા પુષ્કલા । એવં સત્યાદયોઽપ્યનવચ્છિન્ના ઊહનીયાઃ । ઇત્યમેતે
સર્વાસુ જાત્યાદિષુ ભૂમિષુ વિદિતાઃ સાર્વભૌમા મહાવ્રતમિત્યુચ્યન્ત ઇત્યર્થઃ ॥ ૨.૩૧ ॥

અથ નિયમાનાહ -

૨.૩૨. શૌચસન્તોષતપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમાઃ

૨.૩૨. શૌચ-સન્તોષ-તપઃ-સ્વાધ્યાય-ઈશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમાઃ ॥ 2.32 ॥

જન્મહેતૂન્કામ્યધર્માન્નિવર્ત્ય મોક્ષહેતૌ નિષ્કામે ધર્મે નિયમયન્તિ પ્રેરયન્તીતિ નિયમાઃ ।

શૌચં મૃજ્જલાભ્યાં બાહ્યમલનિવૃત્તિઃ, મૈત્ર્યાદિભાવનયાન્તરસૂયાદિમલનિવૃત્તિઃ । સન્તોષો યથાલાભપરિતુષ્ટિઃ । તપઃ કાયશોષણં, તદ્દુક્તં યોગયાજ્ઞવલ્ક્યે - “વિધિનોક્તેન માર્ગેણ કૃચ્છ્યાન્દ્રાયણાદિભિઃ । શરીરશોષણં પ્રાહુસ્તાપસાસ્તપ ઉત્તમમ્” ઇતિ ।

સ્વાધ્યાયો ગાયત્રીપ્રભૃતીનાં મન્ત્રાણામધ્યયનમ્ । તે ચ મન્ત્રા દ્વિવિધા વૈદિકાસ્તાન્નિકાશ્ચ । વૈદિકાઃ પ્રગીતાપ્રગીતભેદેન દ્વિવિધાઃ । તાન્નિકાઃ સ્ત્રીપુત્રપુંસકભેદેન ત્રિવિધાઃ । તદલં મન્ત્રરહસ્યોદ્દોષેણ ।

ઈશ્વરપ્રણિધાનં નામ અભિહિતાનામનભિહિતાનાં ચ સર્વાસાં ક્રિયાણાં પરમેશ્વરે કૃલાનપેક્ષતયા સમર્પણમ્ । તદ્દુક્તં - “કામતોડકામતો વાપિ યત્કરોમિ શુભાશુભમ્ । તત્સર્વં ત્વયિ વિન્યસ્ય ત્વત્પ્રયુક્તઃ કરોમ્યહમ્” ઇતિ । કૃલાભિસન્ધેરુપધાતકત્વમભિહિતં મહદ્ભિઃ - “અપિ પ્રયત્નસમ્પન્નં કામેનોપહતં તપઃ । ન તુષ્ટ્યે મહેશસ્ય શ્વલીઢમિવ પાયસં” ઇતિ ।

એતાનિ શૌચાદીનિ પચ્ચ નિયમા ઇત્યર્થઃ ॥ ૨.૩૨ ॥

નનુ સતિ પરિપન્થિનિ જાગ્રતિ, કથં યમાદિસિદ્ધિરિત્યત આહ -

૨.૩૩. વિતર્કબાધને પ્રતિપક્ષભાવનં

૨.૩૩. વિતર્ક-બાધને પ્રતિપક્ષ-ભાવનમ્ ॥ 2.33 ॥

એતેષાં યમનિયમાદીનાં વિતર્કૈર્હિંસાદિસકુલ્યૈઃ “હનિષ્યામ્યેનમ્”, “અનૃતં વદિષ્યામિ” , “પરસ્વમાદાસ્યે” ઇત્યાદિભિર્બાધને પ્રાપ્તે સતિ, યમાદિપરો યોગી “સંસારાડુગારેષ્વહં તપ્યમાનો યમાદિકં શરણમુપગતો હિંસાદિકમત્યજ્ઞઃ પુનસ્તદાદદાનઃ કૌલેયકેન વાન્તાશિના સમઃ” ઇત્યનેન પ્રકારેણ વિતર્કપ્રતિપક્ષાન્ભાવયેદિત્યર્થઃ ॥ ૨.૩૩ ॥

અધુના વિતર્કાણાં સ્વરૂપપ્રકારકારણાવાન્તરભેદકૃલાનિ પચ્ચભિઃ પદૈઃ ક્રમેણ કથયન્ પ્રતિપક્ષભાવનં સ્ફુટયતિ -

૨.૩૪. વિતર્કા હિંસાદયઃ કૃતકારિતાનુમોદિતા લોભક્રોધમોહપૂર્વકા મૂઢમધ્યાધિમાત્રા દુઃખાજ્ઞાનાનન્તકૃલા ઇતિ પ્રતિપક્ષભાવનં

૨.૩૪. વિતર્કા હિંસાદયઃ (કૃત-કારીત-અનુમોદિતાઃ)(લોભ-ક્રોધ-મોહ-પૂર્વકાઃ)(મૂઢ-મધ્ય-અધિમાત્રાઃ)(દુઃખ-અજ્ઞાન-અનન્ત-કૃલાઃ)ઇતિ પ્રતિપક્ષ-ભાવનમ્ ॥ 2.34 ॥

વિતર્કા હિંસાદય ઇતિ સ્વરૂપનિર્દેશઃ ।

તત્ર હિંસા ત્રિપ્રકારા - સ્વયં કૃતા, કુર્વિતિ કારિતા, સાધુ સાઘ્વિત્યનુમોદિતા ચેતિ ।

તત્રૈકૈકા કારણભેદાત્પુનસ્ત્રિવિધા ભવતિ - ધનાદિલોભેન, અપકૃતમનેનેતિ ક્રોધેન, ધર્મો ભવિષ્યતીતિ મોહેન ।

એવં નવવિધા જાતા હિંસા । લોભક્રોધમોહાઃ પ્રત્યેકં ત્રિવિધા ભવન્તિ મૃદુમધ્યાધિમાત્રત્વેન । તત્પૂર્વકા હિંસાદયોઽપિ મૃદુત્વાદિના ત્રિવિધા ભવન્તિ । તથા કૃતા કારિતાનુમોદિતા ચ પ્રત્યેકં નવધા ભવતીતિ હિંસાયાઃ સપ્તવિંશતિર્ભેદા ભવન્તિ ।

મૃદુમધ્યાધિમાત્રા અપિ પ્રત્યેકં ત્રિવિધા ભવન્તિ - મૃદુમૃદુર્મધ્યમૃદુસ્તીપ્રમૃદુઃ, મૃદુમધ્યો મધ્યમધ્યસ્તીપ્રમધ્યઃ, મૃદુતીપ્રો મધ્યતીપ્રસ્તીપ્રતીપ્ર ઇતિ ।

એવં લોભો નવવિધસ્તથા ક્રોધમોહાવિતિ તત્પૂર્વા કૃતા હિંસા સપ્તવિંશતિભેદા ભવતિ । તથા કારિતાનુમોદિતા ચેત્યેકાશીતિભેદા હિંસા ભવતિ । એવમનૃતાદિષ્વપિ યોજ્યમ્ ।

ઇત્યમભૂતા વિતર્કા દુઃખં નરકાદિકં, અજ્ઞાનં સ્થાવરાદિભાવં, ભ્રાન્તિસંશયરૂપં ચ અનન્તં ફલં પ્રયચ્છન્તીતિ પ્રતિપક્ષાણાં વિતર્કશત્રૂણાં ભાવનમિત્યર્થઃ ।

અનેન ભાવનેન તદ્ધાને સતિ નિર્વિદ્ધા યમાદયઃ સિધ્યન્તિ । તત્સિદ્ધૌ ચિત્તપરિકર્મદ્વારા કૈવલ્યં સિધ્યતીત્યભિસન્ધિઃ ॥ ૨.૩૪ ॥

અધુના યમાદીનાં સિદ્ધિસૂચકમવાન્તરફલં ક્રમેણ દર્શયતિ -

૨.૩૫. અહિંસાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્સન્નિધૌ વૈરત્યાગઃ

૨.૩૫. અહિંસા-પ્રતિષ્ઠાયાં તત્-સન્નિધૌ વૈરત્યાગઃ (ત્યાગ)(વૈર) ॥ 2.35 ॥

સત્યહિંસાસ્થૈર્યં, તસ્યાહિંસકસ્ય યોગિધૌરેયસ્ય સન્નિધૌ સ્વભાવવિરુદ્ધાનાં ગોવ્યાઘ્રાદીનામપિ વૈરત્યાગો ભવતીત્યર્થઃ ।

એતદેવાભિપ્રેયોક્તં વાસિષ્ઠે - “માતરીવ પરં યાન્તિ વિષમાણિ મૃદૂનિ ચ । વિશ્વાસમિહ ભૂતાનિ સર્વાણિ શમશાલિનિ” ઇતિ ॥ ૨.૩૫ ॥

૨.૩૬. સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં ક્રિયાફલઆશ્રયત્વં

૨.૩૬. સત્ય-પ્રતિષ્ઠાયાં ક્રિયા-ફલ-આશ્રયત્વમ્ ॥ 2.36 ॥

ક્રિયા ધર્માધર્મરૂપા, તસ્યાઃ ફલં સ્વર્ગાદિકં; તયોરાશ્રયો વાઝમાત્રેણ દાતા, તસ્ય ભાવસ્તત્ત્વમ્ । યોગિનઃ સ્વર્ગાદિક્ફલદાતૃત્વં વાઝમાત્રેણ સિધ્યતીત્યર્થઃ ॥ ૨.૩૬ ॥

૨.૩૭. અસ્તેયપ્રતિષ્ઠાયાં સર્વરત્નોપસ્થાનં

૨.૩૭. અસ્તેય-પ્રતિષ્ઠાયાં સર્વ-રત્ન-ઉપસ્થાનમ્ ॥ 2.37 ॥

દિવ્યાનિ રત્નાનિ યોગિનઃ પુરત ઉપસ્થિતાનિ ભવન્તીત્યર્થઃ ॥ ૨.૩૭ ॥

૨.૩૮. બ્રહ્મચર્યપ્રતિષ્ઠાયાં વીર્યલાભઃ

૨.૩૮. બ્રહ્મચર્ય-પ્રતિષ્ઠાયાં વીર્યલાભઃ ॥ 2.38 ॥

વીર્યનિરોધો હિ બ્રહ્મચર્યમ્ । તત્સિદ્ધૌ નિરતિશયં સામર્થ્યં ભવતિ । નિરતિશયસામર્થ્યશાલિના યોગિના કૃતઃ શિષ્યેષૂપદેશઃ સદ્ધઃ ફલતીતિ ભાવઃ ॥ ૨.૩૮ ॥

૨.૩૯. અપરિગ્રહસ્થૈર્યે જન્મકથન્તાસમ્બોધઃ

૨.૩૯. અપરિગ્રહ-સ્થૈર્યે જન્મ-કથન્તા-સમ્બોધઃ ॥ 2.39 ॥

કથમિત્યસ્ય ભાવઃ કથન્તા, જન્મનિ કથન્તા તસ્યાઃ સમ્બોધઃ સાક્ષાત્કારઃ, પૂર્વજન્મનિ કોડહં કીદૃશોડતિષ્ઠં કિં કાર્યમકરવમિતિ જિજ્ઞાસાયાં સર્વમનેન યોગિના સમ્યગ્જ્ઞાયત ઇત્યર્થઃ ॥ ૨.૩૯ ॥

ઇત્યં યમસિદ્ધીરભિધાય અધુના નિયમસિદ્ધીઃ ક્રમેણાભિદધાતિ -

૨.૪૦. શૌચાત્સ્વાડ્ગજુગુપ્સા પરૈરસંસર્ગઃ

૨.૪૦. શૌચાત્ સ્વાડ્ગ-જુગુપ્સા પરૈઃ-અસંસર્ગઃ ॥ 2.40 ॥

શૌચમાચરતો યોગિનઃ સ્વાડ્ગે શુદ્ધિમપશ્યતો જુગુપ્સા ભવતિ । અશુચિસ્વભાવોડયં કાયઃ । અતસ્તસ્મિન્નવભિશિષ્ટૈર્નિરન્તરં સ્વત્સુ મલેષુ રોમકૂપૈરસડ્ધ્યાતૈઃ સ્વિન્ને ગાત્રે કો નામાપ્તેન પ્રક્ષાલયિતું શક્નુયાત્ ? તદુક્તં - “નવસ્થિદ્રઢ્ઢતા દેહાઃ સ્વન્તિ ઘટિકા ઇવ । બાહ્યશૌચૈર્ન શુધ્યન્તિ નાન્તઃ શૌચં તુ વિદ્યતે” ઇતિ । એવં સ્વકાયે જુગુપ્સાવતઃ પરકાયા એતાદૃશા ઇતિ દોષદર્શિનસ્તૈઃ સંસર્ગો ન કદાચિદપિ ભવતિ । યદિ સ્વકાયદુર્ગન્ધેન જુગુપ્સા ન સ્યાત્કિં નામૈતસ્ય નિર્વેદકારણં ભવેત્ ? તદુક્તં - “સ્વદેહાશુચિગન્ધેન ન વિરજ્યેત યઃ પુમાન્ । વિરાગકારણં તસ્ય કિમન્યદુપદિશ્યતે” ઇતિ ॥ ૨.૪૦ ॥

સમ્પ્રત્યન્તઃ શૌચસિદ્ધિમાહ -

૨.૪૧. સત્ત્વશુદ્ધિસૌમનસ્યૈકાગ્ર્યેન્દ્રિયજયાત્મદર્શનયોગ્યત્વાનિ ચ

૨.૪૧. (સત્ત્વ-શુદ્ધિ)-સૌમનસ્ય-એકાગ્ર્ય-(ઇન્દ્રિય-જય)-(આત્મ-દર્શન)-યોગ્યત્વાનિ ચ ॥ 2.41 ॥

સત્ત્વસ્ય બુદ્ધેરસૂચ્યૌર્દિમલનિવૃત્તિઃ શુદ્ધિઃ, તતઃ સૌમનસ્યં સત્ત્વોત્કર્ષઃ, તત્ એકાગ્ર્યં નૈશ્ચલ્યં, તતો બાહ્યેન્દ્રિયજયઃ, તત્ આત્મદર્શનયોગ્યત્વં પુરુષસાક્ષાત્કારાર્હત્વં, તાન્યેતાનિ પરસ્પરહેતુહેતુમદ્ભાવેન શૌચાદ્ભવન્તીત્યર્થઃ ॥ ૨.૪૧ ॥

૨.૪૨. સન્તોષાદનુત્તમસુખલાભઃ

૨.૪૨. સન્તોષાદ્-અનુત્તમઃ-સુખ-લાભઃ ॥ 2.42 ॥

સન્તુષ્ટસ્ય યોગિનઃ સત્ત્વોત્કર્ષાદન્તર્નિરતિશયં સુખમાવિર્ભવતિ । ન કેવલમેવં; પ્રત્યુત વૈષયિકં સુખં વિષમિવ પ્રતિકૂલં ભવતીત્યર્થઃ । તદુક્તં - “સન્તોષામૃતપાનેન યે શાન્તાસ્તૃપ્તિમાગતાઃ । ભોગશ્રીરતુલા તેષામેષા પ્રતિવિષાયતે” ઇતિ ॥ ૨.૪૨ ॥

૨.૪૩. કાયેન્દ્રિયસિદ્ધિરશુદ્ધિક્ષયાત્તપસઃ

૨.૪૩. કાય-ઇન્દ્રિય-સિદ્ધિઃ-શુદ્ધિ-ક્ષયાત્ તપસઃ ॥ 2.43 ॥

સ્વધર્મકૃત્ક્રાદિના કલેશપાપક્ષયાત્કાયસ્યાશિમાદિસિદ્ધિઃ, ઇન્દ્રિયાણાં ચ સૂક્ષ્મવ્યવહિતપ્રકૃષ્ટાર્થગ્રાહિત્વસિદ્ધિર્ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૨.૪૩ ॥

૨.૪૪. સ્વાધ્યાયાદિષ્ટદેવતાસમ્પ્રયોગઃ

૨.૪૪. સ્વાધ્યાયાત્-(ઈષ્ટ-દેવતા)-સમ્પ્રયોગઃ ॥ 2.44 ॥

અભિમતમન્ત્રજપાદભિમતદેવતાયાઃ સમ્ભાષણાદિકં સિધ્યતીત્યર્થઃ ॥ ૨.૪૪ ॥

૨.૪૫. સમાધિસિદ્ધિરીશ્વરપ્રણિધાનાત્

૨.૪૫. સમાધિ-સિદ્ધિઃ-(ઈશ્વર-પ્રણિધાનાત્) ॥ 2.45 ॥

ઈશ્વરે અકામનયા સકલકર્મસમર્પણાત્સમાધિસિદ્ધિઃ । સમાધિશ્ચિત્તસ્ય સમાધાનં પ્રસાદ ઇતિ યાવત્ ॥ ૨.૪૫ ॥

ઈત્યં સાવાન્તરકુલાન્યમનિયમાન્નિરૂપ્ય ક્રમપ્રાપ્તમાસનં તત્સાધનં તત્કલં ચ તાવદાહ -

૨.૪૬. સ્થિરસુખમાસનં

૨.૪૬. સ્થિર-સુખં આસનમ્ ॥ 2.46 ॥

પદ્મસ્વસ્તિકાદિના યાદૃશેન દેહસ્થાપનેન યસ્ય પુરુષસ્યાવયવવ્યથાનુત્પત્તિલક્ષણં સુખં દેહચલનરાહિત્યલક્ષણં સ્થૈર્યં ચ સમ્પદ્યતે, તદેવ મુખ્યમાસનમ્ । પદ્માસનાદિસ્વરૂપં તુ યાજ્ઞવલ્ક્યેન નિરૂપિતં - “ઉર્વોરુપરિ વિપ્રેન્દ્ર કૃત્વા પાદતલે શુભે । અડ્ગુઘૌ ચ નિબધ્નીયાદ્ધસ્તાભ્યાં વ્યુઢ્ઢમેણ તુ । પદ્માસનં ભવેદેતત્સર્વેષામભિપૂજિતં” ઇત્યાદિના ॥ ૨.૪૬ ॥

૨.૪૭. પ્રયત્નશૈથિલ્યાનન્તસમાપત્તિભ્યાં

૨.૪૭. પ્રયત્ન-શૈથિલ્ય-અનન્ત-સમાપત્તિભ્યામ્ ॥ 2.47 ॥

તસ્ય ચ પ્રયત્નશૈથિલ્યં લૌકિક ઉપાયઃ । ગમનગૃહકૃત્યતીર્થસ્નાનાદિવિષયો યઃ પ્રયત્નો માનસ ઉત્સાહસ્તસ્ય શૈથિલ્યમ્ । અન્યથા ઉત્સાહો બલાદ્દેહમુત્થાપ્ય યત્ર કાપિ પ્રેરયતિ । કૃણસહસ્રેણ ધરણીં ધારયિત્વા સ્થૈર્યેણાવસ્થિતો યોડયમનન્તઃ સ એવાહમસ્મીતિ ધ્યાનં ચિત્તસ્યાનન્તે સમાપત્તિઃ । તથા યથોક્તાસનસમ્પાદકમદૃષ્ટે નિષ્પદ્યતે । અતસ્તાભ્યામાસનં સિધ્યતીત્યર્થઃ ॥ ૨.૪૭ ॥

૨.૪૮. તત્તો દ્વન્દ્વાનભિઘાતઃ

૨.૪૮. તત્તો દ્વન્દ્વ-અનભિઘાતઃ ॥ 2.48 ॥

સિદ્ધે યાસને શીતોષ્ણસુખદુઃખમાનાવમાનાદિદ્વન્દ્વૈર્યથાપૂર્વં નાભિહન્યત ઇત્યર્થઃ ॥ ૨.૪૮ ॥

અથાસનાનન્તરભાવિનં પ્રાણાયામમાહ -

૨.૪૯. તસ્મિન્સતિ શ્વાસપ્રશ્વાસયોર્ગતિવિચ્છેદઃ પ્રાણાયામઃ

૨.૪૯. તસ્મિન્-સતિ શ્વાસ-પ્રશ્વાસયોઃ-ગતિ-વિચ્છેદઃ પ્રાણાયામઃ ॥ 2.49 ॥

તસ્મિન્નાસનસ્થૈર્યે સતિ પ્રાણાયામઃ પ્રતિષ્ઠિતો ભવતિ । સ ચ શ્વાસપ્રશ્વાસયોર્ગતિવિચ્છેદરૂપઃ । તત્ર શ્વાસો નામ બાહ્યસ્ય વાયોરન્તરાનયનમ્ । પ્રશ્વાસઃ પુનઃ કૌષ્ઠ્યસ્ય વા યોર્નિઃસરણમ્ । તયોરુભયોરપિ સઽચરણાભાવઃ પ્રાણાયામઃ ।

નનુ નેદં પ્રાણાયામસામાન્યલક્ષણં, તદ્વિશેષેષુ રેચકપૂરકકુમ્ભકપ્રકારેષુ તદનુગતેરયોગાદિતિ ચેત્, નૈષ દોષઃ;
 સર્વત્રાપિ શ્વાસપ્રશ્વાસયોર્ગતિવિચ્છેદસમ્ભવાત્ । તથા હિ - કૌષ્ઠ્યસ્ય વાયોર્નિર્ગમનં રેચકઃ, યઃ પ્રશ્વાસરૂપઃ ।
 બાહ્યસ્ય વાયોરન્તર્ધારણં પૂરકઃ, યઃ શ્વાસરૂપઃ । અન્તઃ સ્તમ્ભવૃત્તિઃ કુમ્ભકઃ, યસ્મિન્જલમિવ કુમ્ભે નિશ્ચલતયા
 પ્રાણાખ્યો વાયુરવસ્થાપ્યતે । તત્ર સર્વત્ર શ્વાસપ્રશ્વાસયોર્ગતિવિચ્છેદોડસ્ત્યેવેતિ નાસ્તિ શકુલકાશઃ ।
 નનુ કુમ્ભકે ગત્યભાવેડપિ રેચકપૂરકયોરુચ્છવાસનિશ્વાસગતી વિદ્યેતે ઇતિ ચેત્, નૈષ દોષઃ; અધિકમાત્રાભ્યાસેન
 સ્વભાવસિદ્ધાયાઃ સમપ્રાણગતેર્વિચ્છેદસમ્ભવાત્ ॥ ૨.૪૯ ॥

તમેવાભ્યાસમાહ -

૨.૫૦. બાહ્યાભ્યન્તરસ્તમ્ભવૃત્તિર્દેશકાલસંખ્યાભિઃ પરિદૃષ્ટો દીર્ઘસૂક્ષ્મઃ

૨.૫૦. બાહ્ય-અભ્યન્તર-સ્તમ્ભ-વૃત્તિઃ-દેશ-કાલ-સંખ્યાભિઃ પરિદૃષ્ટઃ દીર્ઘ-સૂક્ષ્મઃ ॥ 2.50 ॥

રેચકો બાહ્યવૃત્તિઃ, પૂરક આભ્યન્તરવૃત્તિઃ, કુમ્ભકઃ સ્તમ્ભવૃત્તિઃ । તત્રૈકૈકો દેશાદિભિઃ પરીક્ષણીયઃ । તદ્યથા -
 સ્વભાવસિદ્ધે રેચકે હૃદયાન્નિર્ગત્ય નાસાગ્રસમ્મુખે દ્વાદશાઙ્ગુલપર્યન્તં દ્વાદશાઙ્ગુલપર્યન્તં શ્વાસઃ સમાપ્યતે ।
 અભ્યાસેન તુ ક્રમેણ નાભેરાધારાદ્રા નિર્ગત્ય ચતુર્વિંશત્યઙ્ગુલપર્યન્તે ષટ્ત્રિંશદઙ્ગુલપર્યન્તે વા સમાપ્યતે । તત્ર ચ
 રેચકપ્રયત્નાતિશયે સતિ નાભ્યાદિપ્રદેશક્ષોભેણ તન્નિશ્ચેતું શક્યમ્ । બહિસ્તુ સૂક્ષ્મં તૂલં ધૃત્વા તત્ચાલનેન નિશ્ચેતવ્યમ્
 । સેયં દેશપરીક્ષા ।

રેચકકાલે પ્રાણસ્થાવૃત્તયો દશ વિંશતિસ્ત્રિંશદિત્યાદિભિઃ કાલપરીક્ષા ।

અસ્મિન્માસે પ્રતિદિનં દશ રેચકા આગામિમાસે વિંશતિરુત્તરમાસે ત્રિંશદિત્યાદિભિઃ સંખ્યાપરીક્ષા ।

એવં પૂરકેડપિ યોજનીયમ્ । યદપિ કુમ્ભકે દેશવ્યાપ્તિવિશેષો નાવગમ્યતે, તથાપિ કાલસંખ્યાવ્યાપ્તિરવગમ્યત એવ
 ।

યથા ઘનીભૂતસ્તૂલપિણ્ડઃ પ્રસાર્યમાણો દીર્ઘો વિરલતયા સૂક્ષ્મશ્ચ ભવતિ, તથા પ્રાણોડપિ દેશકાલસંખ્યાભિરભ્યસ્યમાનો
 દીર્ઘો દુર્લક્ષતયા સૂક્ષ્મશ્ચ સમ્પદ્યત ઇત્યર્થઃ ॥ ૨.૫૦ ॥

અથ રેચકાદિભ્યસ્ત્રિભ્યોડન્યં પ્રકારમાહ -

૨.૫૧. બાહ્યાભ્યન્તરવિષયાક્ષેપી ચતુર્થઃ

૨.૫૧. બાહ્ય-અભ્યન્તર-વિષય-આક્ષેપી ચતુર્થઃ ॥ 2.51 ॥

યથાશક્તિ વાયું વિરેચ્યાનન્તરં ક્રિયમાણો બહિઃકુમ્ભકઃ । યથાશક્તિ વાયુમાપૂર્ણાનન્તરં ક્રિયમાણોડન્તઃકુમ્ભકઃ ।

રેચકપૂરકાવનાદૃત્ય કેવલકુમ્ભકોડભ્યસ્યમાનઃ પૂર્વત્રયાપેક્ષયા ચતુર્થો ભવતિ ।

નિદ્રાતન્દ્રાદિદોષયુક્તાનાં રેચકાદિત્રયં, તદ્રહિતાનાં ચતુર્થ ઇતિ વિવેકઃ ॥ ૨.૫૧ ॥

અથ પ્રાણાયામકૃલમાહ -

૨.૫૨. તતઃ ક્ષીયતે પ્રકાશાવરણં

૨.૫૨. તતઃ ક્ષીયતે પ્રકાશ-આવરણમ્ ॥ 2.52 ॥

પ્રકાશસ્ય સત્ત્વસ્થાવરણં તમો નિદ્રાલસ્યાદિહેતુઃ, તસ્ય ક્ષયો ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૨.૫૨ ॥

કૃલાન્તરમાહ -

૨.૫૩. ધારણાયોગ્યતા મનસઃ

૨.૫૩. ધારણા-યોગ્યતા મનસઃ ॥ 2.53 ॥

કૃલાન્તરમાહ - ધારણાસુ ચ યોગ્યતા મનસઃ ॥ ૫૩ ॥ આધારનાભિચક્રહૃદયભૂમધ્યબ્રહ્મરન્ધ્રાદિદેશવિશેષે ચિત્તસ્થાવસ્થાનં ધારણા । તત્ર પ્રાણાયામેન રજોગુણકાર્યાચ્ચાગ્ર્યાચ્ચલ્યાત્ તમોગુણકાર્યાદાલસ્યાદેશ્ચ નિવારિતં મનો યોગ્યં ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૨.૫૩ ॥

અથ ક્રમપ્રાપ્તિ પ્રત્યાહારમાહ -

૨.૫૪. સ્વસ્વવિષયાસમ્પ્રયોગે ચિત્તસ્વરૂપાનુકાર ઇવેન્દ્રિયાણાં પ્રત્યાહારઃ

૨.૫૪. સ્વ-વિષય-અસમ્પ્રયોગે ચિત્તસ્વરૂપાનુકાર ઇવ-ઇન્દ્રિયાણાં પ્રત્યાહારઃ ॥ 2.54 ॥

શબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધાદિવિષયેભ્યો નિવર્તિતાઃ શ્રોત્રાદયશ્ચિત્તસ્વરૂપમનુકુર્વન્તીવાવતિષ્ઠન્ત ઇત્યર્થઃ ॥ ૨.૫૪ ॥

પ્રત્યાહારકૃલમાહ -

૨.૫૫. તતઃ પરમા વશ્યતેન્દ્રિયાણાં

૨.૫૫. તતઃ પરમા વશ્યતા-ઇન્દ્રિયાણામ્ ॥ 2.55 ॥

ઇન્દ્રિયાણામતિચગ્ધાનાં પરમા વશ્યતા નિશ્ચલતા, વિષયેષ્વત્યન્તમપ્રસર ઇતિ યાવત્ ॥ ૨.૫૫ ॥

ઇતિ શ્રીમત્પતન્જલિપ્રણીતે યોગશાસ્ત્રે યોગસુધાકરાભિધાયાં વૃત્તી સાધનપાદઃ સમાપ્તઃ ॥

૩. વિભૂતિપાદઃ ।

યદારાધનતઃ સિદ્ધાઃ સિદ્ધીરજાવવાપ્નુવન્ ।

તમપાયતમોભાનુમુમાપતિમુપાસ્મહે ॥

ઇત્યં પૂર્વસ્મિન્પાદે સમાધિપરિપન્થિકલેશતનૂકરણાર્થં સમાધિભાવનાર્થં ચ પૃથક્ક્રિયાયોગં કલેશતનૂલકર્મતદ્વિપાકતત્કલજાત્યાદિ દુઃખત્વેન હેયત્વં હેયહેતું તદ્ધાનં કૈવલ્યં તદુપાયભૂતાં પુરુષખ્યાતિં તત્સાધનં યમાદિપચ્ચક્રં બહિરડ્ગં ચ અભિધાય, અથાધુના ધારણાદિત્રયમન્તરડ્ગં સંયમપદવાચ્યં તદવાન્તરકૃલવિભૂતિજાતં ચ આચક્ષાણઃ પ્રથમં ધારણાં લક્ષયતિ

-

૩.૧. દેશબન્ધશ્ચિત્તસ્ય ધારણા

૩.૧. (દેશ-બન્ધઃ)-શ્ચિત્તસ્ય ધારણા ॥ 3.1 ॥

આધારાદિદેશા અધસ્તાદભિહિતાઃ । તત્રાત્મનિ વા ચિત્તસ્ય બન્ધઃ સ્થાપનં ધારણેત્યુચ્યતે । તદુક્તં યોગયાજ્ઞવલ્ક્યે

- “યમાદિગુણયુક્તસ્ય મનસઃ સ્થિતિરાત્મનિ ।

ધારણેત્યુચ્યતે સદ્ભિર્યોગશાસ્ત્રવિશારદૈઃ” ઇતિ ॥ ૩.૧ ॥

તત્સાધ્યં ધ્યાનં લક્ષયતિ -

૩.૨. તત્ર પ્રત્યયૈકતાનતા ધ્યાનં

૩.૨. તત્ર પ્રત્યય-એકતાનતા ધ્યાનમ્ ॥ ૩.૨ ॥

તત્ર યથોક્તદેશે પ્રત્યયસ્યૈકતાનતા એકવિષયપ્રવાહઃ, સ ચ વિચ્છિદ્ય વિચ્છિદ્ય જાયમાનો ધ્યાનં ભવતિ । તદુક્તં -

“વિલાપ્ય વિદૃત્તિં કૃત્સ્નાં સમ્ભવવ્યત્યયક્રમાત્ । પરિશિષ્ટે ચ સન્માત્રં ચિદાનન્દં વિચિન્તયેત્” ઇતિ ॥ ૩.૨ ॥

ધ્યાનપ્રકર્ષાત્સન્તત એકવિષયપ્રવાહઃ સમાધિઃ; તં લક્ષયતિ -

૩.૩. તદેવાર્થમાત્રનિર્ભાસં સ્વરૂપશૂન્યમિવ સમાધિઃ

૩.૩. તદ્ (તત્)-એવ-અર્થ-માત્ર-નિર્ભાસં (સ્વરૂપ-શૂન્યમ્)-ઇવ સમાધિઃ ॥ ૩.૩ ॥

તદેવ ધ્યાનમેવ ધ્યેયૈકગોચરતયા નિર્ભાસમાનં ધ્યાનસ્વરૂપશૂન્યમિવ સ્થિતં સમાધિર્ભવતિ । તદુક્તં -

“બ્રહ્માકારમનોવૃત્તિપ્રવાહોડહકૃતિં વિના । સમ્પ્રજ્ઞાતસમાધિઃ સ્યાદધ્યાનાભ્યાસપ્રકર્ષતઃ” ઇતિ ।

નાત્રાગ્નાગ્નિનોરત્યન્તાભેદઃ શુદ્ધનીયઃ, ઈષદ્ભેદસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ । તથા હિ - કર્તૃકરણાનુસન્ધાનપુરઃસરં

જાયમાનઃ પ્રત્યયો ધ્યાનમ્ । તદુત્કર્ષાત્કર્તૃકરણાનુસન્ધાનમન્તરેણૈવ ધ્યેયમાત્રગોચરતયા નિર્ભાસમાનઃ સમાધિઃ ।

સ એવ અપરવૈરાગ્યપુરઃસરમાદરનૈરન્તર્યદીર્ઘકાલાસેવિતો નિરસ્તરજસ્તમોલેશસુખપ્રકાશમયસત્ત્વોદ્ગ્રેકાદનવદ્યૈશારદ્યપ્રદ્યોત

સમ્પ્રજ્ઞાતસમાધિર્ભવતિ ।

પરવૈરાગ્યપૂર્વકનિરોધપ્રયત્નેન તસ્યાપિ નિરોધે સર્વવૃત્તિનિરોધાન્નિર્બીજઃ સમાધિર્ભવતિ । તદુક્તં - “મનસો

વૃત્તિશૂન્યસ્ય બ્રહ્માકારતયા સ્થિતિઃ । યાસમ્પ્રજ્ઞાતનામાસૌ સમાધિરભિધીયતે” ઇત્યેષ વિભાગો દ્રષ્ટવ્યઃ ॥ ૩.૩

॥

ઇત્યં પૂર્વપાદોદ્દિષ્ટં ધારણાદિત્રયં વ્યાખ્યાય તસ્ય વ્યવહારલાઘવાય સંયમસંજ્ઞામાહ -

૩.૪. ત્રયમેકત્ર સંયમઃ ॥

૩.૪. ત્રયમ્-એકત્ર સંયમઃ ॥ ૩.૪ ॥

એકવિષયં ધારણાદિત્રયં સંયમસંજ્ઞં ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૩.૪ ॥

તતઃ કિં ? અત આહ -

૩.૫. તજજયાત્પ્રજ્ઞાલોકઃ

૩.૫. તદ્ (તત્)-જયાત્-પ્રજ્ઞા-લોકઃ ॥ ૩.૫ ॥

તસ્ય સંયમસ્ય જયાત્સ્થૈયાત્સમાધિપ્રજ્ઞાયા આલોકઃ ઋતમ્ભરત્વં ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૩.૫ ॥

નનુ કવ વિનિયુક્તઃ પ્રજ્ઞાલોકઃ કલ્પ પ્રસૂત ઇત્યપેક્ષાયમાહ -

૩.૬. તસ્ય ભૂમિષુ વિનિયોગઃ

૩.૬. તસ્ય ભૂમિષુ વિનિયોગઃ ॥ ૩.૬ ॥

પૂર્વોક્તસવિતર્કનિર્વિતર્કસવિચારનિર્વિચારાદિભૂમિષુ સંયમસ્ય વિનિયોગઃ કર્તવ્યઃ । તત્ર વિનિયુક્તઃ સંયમઃ પૂર્વપૂર્વભૂમિજયેનોત્તરભૂમેર્નિર્વિચારાભિધાયા વૈશારદ્યેડનવદ્યાધ્યાત્મખ્યાતિમુત્પાદ્ય સદ્ભૂતાર્થપ્રદ્યોતનરૂપાં સમાધિપ્રજ્ઞામુત્પાદયતીતિ તાત્પર્યાર્થઃ ॥ ૩.૬ ॥

અત એવ સમ્પ્રજ્ઞાતસમાધિપ્રજ્ઞાયા ધારણાદિત્રયમન્તરડગમિત્યાહ-

૩.૭. ત્રયમન્તરડગં પૂર્વેભ્યઃ

૩.૭. ત્રયમ-અન્તરડગં પૂર્વેભ્યઃ ॥ ૩.૭ ॥

પૂર્વોક્તાઃ પચ્ચ યમાદયઃ સમ્પ્રજ્ઞાતસ્ય પ્રતિબન્ધકપ્રત્યક્ષગાત્રપ્રાણાદિમલપ્રક્ષયપ્રાણાડિકયા બહિરડગાણિ તેભ્યશ્ચિત્તવિષયતયા સજાતીયત્વાદ્ધારણાદિત્રયમન્તરડગમિત્યર્થઃ ॥ ૩.૭ ॥

તદધ્યસમ્પ્રજ્ઞાતસ્યાવૃત્તિકસ્ય વિજાતીયત્વાદ્બહિરડગમિત્યાહ -

૩.૮. તદપિ બહિરડગં નિર્બીજસ્ય

૩.૮. તદ (તત્)-અપિ બહિરડગં નિર્બીજસ્ય ॥ ૩.૮ ॥

વિજાતીયત્વેડપિ સમ્પ્રજ્ઞાતપ્રજ્ઞોત્પાદનદ્વારોપકારિતયા બહિરડગત્વમવિરુદ્ધમ્ । તદેવોપકારિત્વમધસ્તાદસૂત્રયત્સૂત્રકારઃ - “શ્રદ્ધાવીર્યસ્મૃતિસમાધિપ્રજ્ઞાપૂર્વક ઇતરેષામ્” ઇતિ ॥ ૩.૮ ॥

નનુ “તદપિ બહિરડગં નિર્બીજસ્ય” ઇત્યુક્તમ્ । કોડસૌ નિર્બીજઃ સમાધિરિત્યપેક્ષાયમાહ -

૩.૯. વ્યુત્થાનનિરોધસંસ્કારયોરભિભવપ્રાદુર્ભાવૌ નિરોધલક્ષણચિત્તાન્વયો નિરોધપરિણામઃ

૩.૯. વ્યુત્થાન-નિરોધ-સંસ્કારયોઃ-અભિભવ-પ્રાદુર્ભાવૌ નિરોધ-લક્ષણ-ચિત્ત-અન્વયઃ નિરોધ-પરિણામઃ ॥ ૩.૯ ॥

વ્યુત્થાનસંસ્કારાઃ સમાધિવિરોધિનઃ । તે ચ નિરોધહેતુના યોગિપ્રયત્નેન પ્રતિદિનં પ્રતિક્ષણં ચ અભિભૂયન્તે, તદ્વિરોધિનશ્ચ નિરોધસંસ્કારાઃ પ્રાદુર્ભવન્તિ । તથા સતિ નિરોધ એકેકસ્મિન્ક્ષણે ચિત્તમનુગચ્છતિ । સોડયમીદૃશશ્ચિત્તસ્ય નિરોધપરિણામો નિર્બીજઃ સમાધિર્ભવતિ ॥ ૩.૯ ॥

નનુ “પ્રતિક્ષણં પરિણામિનો હિ ભાવા ઋતે ચિત્તિશક્તેઃ” ઇતિ ન્યાયેન ચિત્તસ્ય સર્વદા પરિણામપ્રવાહો વક્તવ્યઃ; તત્ર વ્યુત્થિતચિત્તસ્ય વૃત્તિપ્રવાહઃ સ્ફુટઃ, નિરુદ્ધચિત્તસ્ય તુ કથમિત્યાશંકયોત્તરમાહ -

૩.૧૦. તસ્ય પ્રશાન્તવાહિતા સંસ્કારાત્

૩.૧૦. તસ્ય (પ્રશાન્ત-વાહિતા)સંસ્કારાત્ ॥ ૩.૧૦ ॥

યથા સમિદાજ્યાહુતિપ્રક્ષેપે વહ્નિરુત્તરોત્તરવૃદ્ધ્યા પ્રજ્વલતિ, સમિદાદિપ્રક્ષેપે પ્રથમક્ષણે કિચ્ચિચ્છામ્યતિ, ઉત્તરોત્તરક્ષણે શાન્તિર્વર્ધતે; તથા નિરુદ્ધચિત્તસ્યોત્તરોત્તરાધિકં પ્રશમઃ પ્રવહતિ । તત્ર પૂર્વપૂર્વપ્રશમજનિતસંસ્કાર એવોત્તરોત્તરપ્રશમસ્ય કારણમિત્યતઃ પ્રશમપ્રવાહસમ્ભવાન્ન કોડપિ દોષ ઇતિ ભાવઃ ॥ ૩.૧૦ ॥

ઇત્થં નિરોધપરિણામરૂપં નિર્બીજસમાધિમભિધાય સમ્પ્રજ્ઞાતસમાધિપરિણામમભિધાતુમાહ -

૩.૧૧. સર્વાર્થતૈકાગ્રતયોઃ ક્ષયોદયૌ ચિત્તસ્ય સમાધિપરિણામઃ

૩.૧૧. સર્વાર્થતા-એકાગ્રતયોઃ (એકાગ્રતા)ક્ષય-ઉદયૌ (ઉદય)ચિત્તસ્ય (સમાધિ-પરિણામઃ) ॥ ૩.11 ॥

રજોગુણેન ચાલ્યમાનં ચિત્તં ક્રમેણ સર્વાન્યદાર્થાન્ગૃહ્ણતિ । તસ્ય રજોગુણસ્ય નિરોધાય ક્રિયમાણેન યોગિનઃ પ્રયત્નવિશેષેણ દિને દિને સર્વાર્થતા ક્ષીયતે, એકાગ્રતા ચોદેતિ । તાદૃશચિત્તસ્ય પરિણામઃ સમાધિરિત્યુચ્યતે ॥

૩.૧૧ ॥

નનુ કેયમેકાગ્રતેત્યપેક્ષાયમાહ -

૩.૧૨. શાન્તોદિતૌ તુલ્યપ્રત્યયૌ ચિત્તસ્યૈકાગ્રતાપરિણામઃ

૩.૧૨. (શાન્ત-ઉદિતૌ)તુલ્ય-પ્રત્યયૌ ચિત્તસ્ય-એકાગ્રતા-પરિણામઃ ॥ ૩.12 ॥

શાન્તોડતીતઃ, ઉદિતો વર્તમાનઃ, પ્રત્યયશ્ચિત્તવૃત્તિઃ । અતીતઃ પ્રત્યયો યં પદાર્થં ગૃહ્ણતિ તમેવ ચેદુદિતોડપિ ગૃહ્ણીયાત્, તદા તૌ તુલ્યૌ ભવતઃ । તાદૃશચિત્તપરિણામ એકાગ્રતેત્યુચ્યતે ।

ઇત્થં નિરોધપરિણામઃ સમાધિપરિણામ એકાગ્રતાપરિણામશ્ચેત્યયં ત્રિવિધઃ પરિણામશ્ચિત્તસ્ય ધર્મપરિણામ ઇત્યુચ્યતે । એવં લક્ષણપરિણામોડપિ “નિરોધલક્ષણચિત્તાન્વયઃ” ઇત્યનેન સૂચ્યતે । સ યથા - નિરોધસ્ય ધર્મસ્ય લક્ષણમધ્વત્રયમ્ । તત્રાનાગતાધ્વપરિત્યાગેન વર્તમાનાધ્વસ્વીકારઃ તત્પરિત્યાગેનાતીતાધ્વસ્વીકારઃ । એવં કાલાવચ્છિન્નસ્ય તસ્યૈવ નિરોધસ્યાવસ્થાપરિણામોડપિ “વ્યુત્થાનનિરોધસંસ્કારયોરભિભવપ્રાદુર્ભાવૌ” ઇત્યનેન સડ્ગીયતે । એવં સમાધ્યેકાગ્રતાપરિણામયોર્લક્ષણાવસ્થાપરિણામૌ સૂત્રદ્રયેન પ્રેક્ષાવદ્ભિરૂહનીયૌ ॥ ૩.૧૨ ॥

(તતઃ પુનઃ) શાન્તોદિતૌ તુલ્યપ્રત્યયૌ ચિત્તસ્યૈકાગ્રતાપરિણામઃ ॥ ૩.૧૨ ॥

ઇત્થમભિહિતં પરિણામત્રયં સંયમાદ્ભૂતીર્વક્તુકામઃ સંયમલક્ષ્યત્વેનાન્યત્રાતિદિશતિ -

૩.૧૩. એતેન ભૂતેન્દ્રિયેષુ ધર્મલક્ષણાવસ્થાપરિણામા વ્યાખ્યાતાઃ

૩.૧૩. એતેન ભૂત-ઇન્દ્રિયેષુ ધર્મ-લક્ષણ-અવસ્થા-પરિણામા વ્યાખ્યાતાઃ ॥ ૩.13 ॥

એતેન ત્રિધાભિહિતેન ચિત્તધર્માદિપરિણામેન ભૂતેષુ પૃથિવ્યાદિષુ ચક્ષુરાદીન્દ્રિયેષુ ચ ધર્મિષુ ધર્મલક્ષણાવસ્થાપરિણામા વ્યાખ્યાતા દ્રષ્ટવ્યાઃ । તત્ર મૂઢૂપસ્ય ધર્મિણો ઘટાકારપરિણામો ધર્મપરિણામઃ । તસ્યૈવ ઘટસ્ય ધર્મસ્થાનાગતાધ્વપરિત્યાગેન વર્તમાનાધ્વસ્વીકારઃ તત્પરિત્યાગેનાતીતાધ્વપરિગ્રહો લક્ષણપરિણામઃ । તસ્યૈવ ઘટસ્ય ક્ષણે ક્ષણે પરિણામોડવસ્થાપરિણામઃ । અતઃ પ્રતિક્ષણં પરિણામિનો હિ ભાવા ઋતે ચિત્તિશક્તેરિતિ સંક્ષેપઃ ॥ ૩.૧૩ ॥

ધર્મસ્થાયં ત્રિવિધઃ પરિણામઃ; તદ્ધર્મિણં દર્શયતિ -

૩.૧૪. શાન્તોદિતાવ્યપદેશ્યધર્માનુપાતી ધર્મી

૩.૧૪. શાન્ત-ઉદિત-અવ્યપદેશ્ય-(ધર્મ-અનુપાતી)ધર્મી ॥ ૩.14 ॥

શાન્તાઃ કૃતવ્યાપારા અતીતાઃ, ઉદિતા જલાહરણાદિવ્યાપારાવિષ્ટા વર્તમાનાઃ, અવ્યપદેશ્યાઃ શક્તિરૂપેણ મૃદાદિષુ ધર્મિષુ સ્થિતા અનાગતાઃ । તાનેતાન્ઘટીયન્નવદનિશમાવર્તમાનાન્યોડનુપતત્યન્વેતિ, સોડયમનુપાતી ધર્મી, યથા ચૂર્ણપિણ્ડાદ્યન્વિતમૃદાદિરિત્યર્થઃ ॥ ૩.૧૪ ॥

નન્વેકસ્ય ધર્મિણઃ પરિણામબહુત્વે કો હેતુરિત્યત આહ -

૩.૧૫. ક્રમાન્યત્વં પરિણામાન્યત્વે હેતુઃ

૩.૧૫. ક્રમ-અન્યત્વં પરિણામ-અન્યત્વે હેતુઃ ॥ ૩.15 ॥

મૃદિ ચૂર્ણપિણ્ડયોઃ પિણ્ડઘટયોર્ઘટકપાલયોઃ પૌર્વાપર્યરૂપક્રમસ્યાન્યત્વં દૃશ્યમાનમેકસ્યા એવ મૃદઃ પરિણામાનાં ચૂર્ણાદીનાં ધર્માણામન્યત્વે હેતુર્જાપકસ્ય એવ મૃદઃ પરિણામાનાં ચૂર્ણાદીનાં ધર્માણામન્યત્વે હેતુર્જાપિકઃ ।

મૃદિ ચૂર્ણપિણ્ડયોઃ પિણ્ડઘટયોર્ઘટકપાલયોઃ પૌર્વાપર્યરૂપક્રમસ્યાન્યત્વં દૃશ્યમાનમેકસ્યા એવ મૃદઃ પરિણામાનાં ચૂર્ણાદીનાં ધર્મણામન્યત્વે હેતુર્જાપિકઃ ।

એવમનાગતવર્તમાનાતીતાધ્વનાં કમાલ્લક્ષણપરિણામાન્યત્વં ધર્માણાં જ્ઞેયમ્ ।

તથા ક્ષણપરમ્પરયા ઘટાદીનાં દુર્લક્ષસૂક્ષ્મપરિણામક્રમેણાવસ્થાપરિણામાન્યત્વં બોધ્યમ્ ॥ ૩.૧૫ ॥

ઇત્યં સંયમલક્ષ્યમભિધાય અધુના આ પાદસમાપ્તેઃ સંયમસ્ય તત્તદ્વિષયે વશીકારજ્ઞાપનાય વિભૂતીરભિધાતુમાહ -

૩.૧૬. પરિણામત્રયસંયમાદતીતાનાગતજ્ઞાનં

૩.૧૬. પરિણામ-ત્રય-સંયમાદત્ અતીત-અનાગત-જ્ઞાનમ્ ॥ ૩.16 ॥

ધર્મિણ્યેતે ધર્માઃ, તેષ્વનાગતાદય એતેડધ્વાનઃ, એતા અવસ્થાઃ, ઇતિ ધર્મલક્ષણાવસ્થારૂપપરિણામત્રયે સંયમાધોગિનોડતીતાનાગતવસ્તુસાક્ષાત્કારો ભવતિ । ચિત્તસત્ત્વં હિ નિસર્ગતઃ સર્વાર્થપ્રદ્યોતનસ્વભાવં રજસ્તમોમલપ્રતિબન્ધસ્ય સંયમેન પ્રક્ષયે સતિ પ્રમાણમનપેક્ષ્ય સર્વ જાનાતીતિ ભાવઃ ॥ ૩.૧૬ ॥

૩.૧૭. શબ્દાર્થપ્રત્યયાનામિતરેતરાધ્યાસાત્સકુરસ્તત્પ્રવિભાગસંયમાત્સર્વભૂતરુતજ્ઞાનં

૩.૧૭. શબ્દ-અર્થ-પ્રત્યયાનામ્-ઇતરેતર-અધ્યાસાત્ સકુરઃ-તત્-પ્રવિભાગ-સંયમાત્-સર્વ-ભૂત-રુત-જ્ઞાનમ્ ॥

૩.17 ॥

ગૌરિતિ શબ્દો ગૌરિત્યર્થો ગૌરિતિ પ્રત્યય ઇત્યાબાલપણ્ડિતં શબ્દાર્થપ્રત્યયાનામિતરેતરા-ભેદાધ્યાસાત્સકુરઃ પ્રસિદ્ધઃ । તેષાં વર્ણવ્યજગ્યં પદં પદવ્યજગ્યં વાક્યં શક્ત્યાદિવૃત્ત્યા બોધકમિતિ શબ્દતત્ત્વં; અર્થો દ્રવ્યાદિવાચ્યો લક્ષ્યશ્ચેત્યર્થતત્ત્વં; શબ્દજન્યોડર્થવિષયઃ પ્રત્યય ઇતિ જ્ઞાનતત્ત્વં; ઇતિ યઃ પ્રવિભાગઃ શાસ્ત્રયુક્તિભ્યાં સિદ્ધસ્તસ્મિન્સંયમાત્સર્વશબ્દાદિવશીકારસૂચકં સર્વભૂતાનાં પક્ષ્યાદીનાં રુતજ્ઞાનં ભવતિ, ઇમમર્થમેતે સઙ્ગિરન્ત ઇતિ સંયમી જાનાતીત્યર્થઃ ॥ ૩.૧૭ ॥

૩.૧૮. સંસ્કારસાક્ષાત્કારણાત્પૂર્વજાતિજ્ઞાનં

૩.૧૮. સંસ્કાર-સાક્ષાત્-કારણાત્-(પૂર્વ-જાતિ-જ્ઞાનમ્) ॥ ૩.18 ॥

અનુભવકલેશજાઃ સ્મૃતિકલેશહેતવઃ, કર્મજાઃ સુખદુઃખહેતવઃ, ઇતિ દ્વયે સંસ્કારાશ્ચિત્તધર્માઃ પૂર્વજન્મપરમ્પરાસંચિતાઃ સન્તિ । તેષુ શ્રુતેષ્વનુભિતેષુ ચ સંયમેન સાક્ષાત્કૃતેષુ તદ્દેતુત્વેન સ્વીયપરકીયપૂર્વજન્મપરમ્પરાયાઃ સાક્ષાત્કારો ભવતિ । ન ચ સંસ્કારસંયમાત્કથં પૂર્વજન્મસાક્ષાત્કાર ઇતિ શક્યનીયં; સાનુબન્ધસંસ્કારસંયમાદનુબન્ધત્વેન પૂર્વજન્મસાક્ષાત્કારોત્પત્તેઃ સમ્ભવાદિતિ સમજસમ્ ॥ ૩.૧૮ ॥

સિદ્ધ્યન્તરમાહ -

૩.૧૯. પ્રત્યયસ્ય પરચિત્તજ્ઞાનં

૩.૧૯. પ્રત્યયસ્ય પર-ચિત્ત-જ્ઞાનમ્ ॥ ૩.19 ॥

પ્રત્યયસ્ય પરચિત્તસ્ય સંયમાત્તસાક્ષાત્કારો ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૩.૧૯ ॥

નનુ સંસ્કારસાક્ષાત્કારાત્તદનુબન્ધસાક્ષાત્કારવર્ત્તિ પરચિત્તસાક્ષાત્કારાદાલમ્બનજ્ઞાનં ભવતિ ? નેત્યાહ -

૩.૨૦. ન ચ તત્સાલમ્બનં તસ્યાવિષયીભૂતત્વાત્

૩.૨૦. ન ચ તત્-સાલમ્બનં તસ્ય-(અવિષયી-ભૂતત્વાત્) ॥ ૩.20 ॥

પરચિત્તમાત્રં સાક્ષાત્ક્રિયતે; સાલમ્બનં સવિષયં તુ ન સાક્ષાત્ક્રિયતે, તસ્યાલમ્બનસ્યાજ્ઞાતત્વાત્ । ન હિ લિડ્ગાદિનાજ્ઞાતે સંયમપ્રવૃત્તિઃ સમસ્તિ । યદિ પરચિત્તં જ્ઞાત્વા સંયમેન સાક્ષાત્કૃત્યાસ્યેદર્શની કિંમાલમ્બનમિતિ સ્વચિત્તં પ્રણિધત્તે, તદા તત્કાલીનમાલમ્બનં જાનાતિ । રાગાદિવૃત્તયસ્તુ ચિત્તાભેદાત્સદા સાક્ષાત્ક્રિયન્ત ઇતિ વિશેષઃ ॥ ૩.૨૦ ॥

સિદ્ધ્યન્તરમાહ -

૩.૨૧. કાયરૂપસંયમાત્તદ્ગ્રાહ્યશક્તિસ્તમ્ભે યક્ષુઃપ્રકાશાસમ્પ્રયોગેન્તર્ધાનં

૩.૨૧. કાય-રૂપ-સંયમાત્-તદ્-ગ્રાહ્ય-શક્તિ-સ્તમ્ભે યક્ષુઃ-પ્રકાશ-અસમ્પ્રયોગે-અન્તર્ધાનમ્ ॥ ૩.21 ॥

કાયસ્ય ચાક્ષુષતાપ્રયોજકં યદ્રૂપમસ્તિ તસ્મિન્સંયમાત્તસ્ય રૂપસ્ય પરચક્ષુઃગ્રાહ્યતાનુકૂલાયાઃ શક્તેઃ સ્તમ્ભે પ્રતિબન્ધે સતિ પરચાક્ષુષજ્ઞાનાવિષયત્વે જાતે, અન્તર્ધાનં યોગિદેહસ્યાચાક્ષુષત્વં યથાકામં સિદ્ધ્યતીત્યર્થઃ ॥ ૩.૨૧ ॥

ઉક્તમન્ત્રાતિદિશતિ -

૩.૨૨. એતેન શબ્દાદ્યન્તર્ધાનમુક્તં

૩.૨૨. એતેન શબ્દ-આદિ-અન્તર્ધાનમ્-ઉક્તમ્ ॥ ૩.22 ॥

એતેન સ્વીયશબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધાનાં સંયમાચ્છેત્રાદ્યગ્રાહ્યત્વસિદ્ધિરુક્તા ભવતીતિ વેદિતવ્યમ્ ॥ ૩.૨૨ ॥

૩.૨૩. સોપકમં નિરુપકમં ચ કર્મ તત્સંયમાદપરાન્તજ્ઞાનં

૩.૨૩. સોપકમં નિરુપકમં ચ કર્મ તત્-સંયમાત્-અપરાન્ત-જ્ઞાનમ્ ॥ ૩.23 ॥

સોપકમં શીઘ્રવિપાકં કર્મ, નિરુપકમં ચ ચિરવિપાકં કર્મ યત્, તત્રોભયત્ર સંયમેન સાક્ષાત્કારાત્તદ્વિપાકસ્યાયુષોડપરાન્તોડવસાનં, તસ્ય જ્ઞાનમમુષ્મિન્દેશેડમુકકાલે મમ કાયવિયોગ ઇતિ સાક્ષાત્કારો ભવતિ ॥ ૩.૨૩ ॥

પ્રસડ્ગાત્સાધારણં મરણસૂચકમાહ -

૩.૨૪. અરિષ્ટેભ્યો વા

૩.૨૪ અરિષ્ટેભ્યઃ વા ॥ ૩.24 ॥

અરિવત્રાસયન્તીત્યરિષ્ટાનિ ત્રિવિધાન્યાધ્યાત્મિકાદીનિ મરણલિડ્ગાનિ, તેભ્યો વા મરણજ્ઞાનં ભવત્યયોગિનોડપીત્યર્થઃ ॥ ૩.૨૪ ॥

૩.૨૫. મૈત્ર્યાદિષુ બલાનિ

૩.૨૫. મૈત્રી-આદિષુ બલાનિ ॥ ૩.25 ॥

મૈત્ર્યાદિષુ સંયમેન તેષાં બલાનિ વીર્યાણિ ભવન્તિ, યૈર્થોગી પ્રાણિમાત્રસ્ય સુખકરઃ સુહૃદ્ભવતિ, દુઃખાદુષ્કર્તા ભવતિ । ઉપેક્ષા ત્યોદાસીન્યમાત્રમ્ । ન તસ્ય બલં કિઞ્ચિત્સમસ્તિ, સંયમાભાવાદિત્યર્થઃ ॥ ૩.૨૫ ॥

૩.૨૬. બલેષુ હસ્તિબલાદીનિ

૩.૨૬. બલેષુ હસ્તિ-બલાદીનિ ॥ ૩.26 ॥

હસ્તિહનુમદાદીનાં બલેષુ તદ્ભાવેન સંયમાત્તાનિ બલાનિ યોગિનઃ પ્રાદુર્ભવન્તિ, ચિત્તસ્ય સ્વતઃ સર્વસામર્થ્યાદિત્યર્થઃ ॥ ૩.૨૬ ॥

૩.૨૭. પ્રવૃત્ત્યાલોકન્યાસાત્સૂક્ષ્મવ્યવહિતવિપ્રકૃષ્ટજ્ઞાનં

૩.૨૭. પ્રવૃત્તિ-આલોક-ન્યાસાત્-સૂક્ષ્મ-વ્યવહિત-વિપ્રકૃષ્ટ-જ્ઞાનમ્ ॥ ૩.27 ॥

જ્યોતિષ્મતી પ્રવૃત્તિરધસ્તાદભિહિતા । તસ્યા ચોડયમાલોકો જ્યોતિરાલમ્બનં નિર્મલબુદ્ધિસત્ત્વં તસ્ય સૂક્ષ્મે પરમાણ્વાદૌ ભૂમિવ્યવહિતે નિધ્યાદૌ વિપ્રકૃષ્ટે મેર્વન્તર્વર્તિરસાયનાદૌ ચ ન્યાસાત્પ્રક્ષેપાત્તેષાં જ્ઞાનં સાક્ષાત્કારો ભવતિ; સૌરાલોકસમ્પ્રયોગાત્કુટાદિસાક્ષાત્કારવદિત્યર્થઃ ॥ ૩.૨૭ ॥

૩.૨૮. ભુવનજ્ઞાનં સૂર્યે સંયમાત્

૩.૨૮. ભુવન-જ્ઞાનં સૂર્યે સંયમાત્ ॥ ૩.28 ॥

સુષુપ્ત્તાદિસહસ્રમયૂખમાલિનિ દિવિ દ્યોતમાને માર્તાણ્ડમાણ્ડલે સંયમાદૃશ્યાભિન્નં ચિત્તં ચતુર્દશ ભૂવનાનિ સાક્ષાત્કરોતીત્યર્થઃ । અયમેવ સકલભુવનસાક્ષાત્કારોડસ્મિન્શાસ્ત્રે મધુમતી સિદ્ધિરિત્યુચ્યતે ॥ ૩.૨૮ ॥

૩.૨૯. ચન્દ્રે તારકાવ્યૂહજ્ઞાનં

3.२८. यन्त्रे तारका-व्यूह-ज्ञानम् ॥ 3.29 ॥

3.२८. यन्त्रे तारा-व्यूह-ज्ञानम् ॥ 3.29 ॥

नक्षत्रपतौ तुषारकरभिम्बे संयमात्रक्षत्राणां सन्निवेशविशेषं साक्षात्करोति । सूर्यस्य नक्षत्राभिभावकत्वात्तरसंयमात्तत्साक्षात्कारो न भवतीति भावः ॥ 3.२८ ॥

3.30. ध्रुवे तद्गतिज्ञानं

3.30. ध्रुवे तद् (तत्)-गति-ज्ञानम् ॥ 3.30 ॥

ध्रुवे संयमात्तासां तारकाणां गतिं जानाति - असौ तारकामुना ग्रहेण साकमनया सृत्यैतावन्तमनेहसं गच्छतीति ॥ 3.30 ॥

एत्थं बाह्यसिद्धीरभिधाय अधुनाध्यात्मिकसिद्धीरभिधातुमाह -

3.3१. नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानं

3.3१. (नाभि-चक्रे)काय-व्यूह-ज्ञानम् ॥ 3.31 ॥

कायस्य मध्यभागे यन्नाभिचक्रं मणिपूरकाख्यं दशदलं, तस्मिन्संयमाद्देहस्य वातपित्तादिसन्निवेशविशेषं जानातीत्यर्थः ॥ 3.3१ ॥

3.3२. कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः

3.3२. कण्ठ-कूपे क्षुत्-पिपासा-निवृत्तिः ॥ 3.32 ॥

जिह्वातन्तोऽरधस्तात्कण्ठस्य कूपाकारः प्रदेशोऽस्ति, यत्र प्राणादेः सङ्घर्षेणात्क्षुत्पिपासे भवतः । तत्र संयमात्तन्निवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ 3.3२ ॥

3.33. कूर्मनाड्यां स्थैर्यं

3.33. (कूर्म-नाड्याम्)स्थैर्यम् ॥ 3.33 ॥

कण्ठकूपादधस्ताद्भ्रक्षसि कूर्माकारा कायिन्नाड्यस्ति । तत्र संयमात्तत्प्रविष्टस्य चित्तस्य स्थैर्यं सिध्यतीत्यर्थः ॥ 3.33 ॥

3.3४. मूर्धज्योतिषि सिद्ध्यदर्शनं

3.3४. (मूर्ध-ज्योतिषि)(सिद्ध्य-दर्शनम्) ॥ 3.34 ॥

शिरःकपालयोश्चिह्नं ब्रह्मरन्ध्राख्यं सुषुम्नायोगाद्भास्वरं मूर्धज्योतिः । तत्र संयमात्तेन निःसृता देहस्था चित्तमणिप्रभा सिद्धान्दृश्यान्पि पश्यतीत्यर्थः ॥ 3.3४ ॥

3.3५. प्रातिमाद्रा सर्वं

3.3५. प्रातिमात्-वा सर्वम् ॥ 3.35 ॥

विवेकध्यातिर्हि प्रसङ्ग्यान् संसारतारकम् । तदर्थं संयमे द्वियमाणे प्रसङ्ग्यानोदयसूयकं प्रतिभया उलमात्रेण
जातं प्रातिभं ज्ञानं भवति । तस्माद्वा योगी सर्वं जानाति । यथा सूर्योदयसूयकारुणप्रभया सर्वं लोकः पश्यति,
तद्वदियत्यर्थः ॥ ३.३५ ॥

३.३६. लृट्ये चित्तसंवित्

३.३६. लृट्ये (चित्त-संवित्) ॥ ३.३६ ॥

अधोमुपे लृट्ये चित्तस्थाने संयमात्सवासनचित्तस्य संविद्भवतीत्यर्थः ॥ ३.३६ ॥

३.३७. सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थत्वात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानं

३.३७. सत्त्व-पुरुषयोः-अत्यन्त-असङ्कीर्णयोः प्रत्यय-अविशेषः भोगः परार्थत्वात्-स्वार्थ-संयमात्-(पुरुष-
ज्ञानम्) ॥ ३.३७ ॥

बुद्ध्यात्मनोर्भोग्यभोक्तृत्वेनात्यन्तभिन्नयोर्यः प्रत्ययाविशेषो बुद्धिपरिणामैः सुषुप्त्यभिमोहप्रत्ययैः पुरुषस्य
प्रतिभिम्बग्राहिभिरविशेषः साङ्ख्यं प्रतिभिम्बद्वारा यः सुषुप्ताधारोपः, स भोगो बुद्धिस्थो दृश्यत्वात्परार्थः
पुरुषस्य भोक्तुः शेषभूतः । तस्मात्परार्थाद्भोगाज्जडादन्यश्चित्स्वभावः स्वार्थोऽनन्यशेषः पुरुषः ।
तत्र संयमात्पुरुषस्य साक्षात्कारो भवति । तं साक्षात्कारमपि पुरुषो जानाति । न पुनर्ज्ञाता ज्ञेयः,
ज्ञातृज्ञेयत्वयोरत्यन्तविरोधादिति भावः ॥ ३.३७ ॥

अधुनास्थैव संयमस्य पुरुषसाक्षात्कारात्प्राग्भवाः सिद्धीरुपदर्शयति -

३.३८. ततः प्रातिभश्रावणवेदनादृष्टिस्वाद्यवार्ता जायन्ते

३.३८. ततः प्रातिभ-श्रावण-वेदना-आदर्श-आस्वाद्य-वार्ता जायन्ते ॥ ३.३८ ॥

३.३८. ततः प्रातिभः-श्रावण-वेदना-आदर्श-आस्वाद्य-वार्ता जायन्ते ॥ ३.३८ ॥

दिव्यशब्दग्राहकं श्रोत्रं यदास्य योगिनो भवति तदा तस्य श्रोत्रस्य श्रावणमिति तान्त्रिकी संज्ञा भवति । अतः
ग्राहस्य वार्तते संज्ञेत्याद्युक्तम् ॥ ३.३८ ॥

तर्जयं योगी कृतकृत्यः; किं तस्य कार्यमस्तीत्याशङ्कमानं प्रत्याह -

३.३९. ते समाधायुपसर्गा व्युत्थाने सिद्ध्यः

३.३९. ते समाधौ-उपसर्गाः व्युत्थाने सिद्ध्यः ॥ ३.३९ ॥

ते प्रातिभाद्यः समाधायवपवर्गकृते उपसर्गा विघ्ना भवन्ति । अतो मोक्षमाकाङ्क्षता ते तावदुपेक्षाणीयाः । यद्वि
तत्रापेक्षा स्यात्तदा मोक्षादृष्टः कथं कृतकृत्यतामियात् ? न ज्यात्मप्रत्ययमन्तरेण कृतकृत्यता समस्ति । न यैते
स्वात्मज्ञानं उपकृवन्ति । अपि तु व्युत्थाने सिद्ध्यो भवन्ति । अतदेवाभिप्रेत्योक्तं - “द्रव्यमन्त्रडियाकावशक्तयः
साधु सिद्धिदाः । परमात्मपदप्राप्तौ नोपकुर्वन्ति काश्चन ॥ सर्वेच्छालाभसंशान्तावात्मलाभोदयो हि यः । स कथं
सिद्धिवाञ्छायां मग्नचित्तेन लभ्यते” इति ॥ ३.३९ ॥

तदेवं संयमस्य साक्षात्काररूपात्मदर्शनान्तां विभूतिमभिधाय अथ क्रियारूपमाह -

3.४०. बन्धकारणशैथिल्यात्प्रयारसंवेदनाख्य चित्तस्य परशरीरावेशः

3.४०. बन्ध-कारण-शैथिल्यात्-प्रयार-संवेदनात्-य चित्तस्य (पर-शरीर-आवेशः) ॥ 3.40 ॥

सर्वत्रव्याप्तिशीलस्य चित्तस्य स्वशरीरमात्रे सङ्कोचेन स्थितिर्बन्धः । तस्य कारणं धर्माधर्मौ । तयोः संयमेन यश्चैथिल्यं भवति; प्रयत्यनेन चित्तमिति प्रयारो नाडिसङ्घः, तस्यापि संयमेन यद्वेदनं साक्षात्कारो भवति; ताभ्यां चित्तस्य परकाये मृते ज्वति वा प्रवेशो भवति । चित्तमन्विन्द्रियाण्यपि विशन्ति भक्षिका मधुकरराजमिवेत्यर्थः ॥

3.४० ॥

3.४१. उदानजयाज्जलपङ्ककएटकाटिष्वसङ्ग उत्कान्तिश्च

3.४१. उदान-जयात्-जल-पङ्क-कएटक-आटिषु-असङ्ग उत्कान्तिः च ॥ 3.41 ॥

समस्तेन्द्रियाणां युगपत्तूलज्जवालावदुत्पन्ना या वृत्तिर्ज्वलभवाद्या, सा क्रियाभेदेन प्राणपानादिसंज्ञाभिर्व्यपदिश्यते । तत्रोदानस्य आ नासाग्राद्या शिरोवृत्तेः संयमेन जयाज्जलाटिष्वसङ्गतो योगी लघुत्वादुपरि गच्छति, स्वेच्छया मरणं च लभत इत्यर्थः ॥ 3.४१ ॥

3.४२. समानजयाज्जलनं

3.४२. समान-जयात्- ज्वलनम् ॥ 3.42 ॥

आ लृट्यादानाभि स्थितः समानः । तस्य वशीकारान्नाभिनिःकटस्थाग्नेर्ज्वलनं भवति । येनासौ योगी ज्वलन्निव दृश्यत इत्यर्थः ॥ 3.४२ ॥

3.४३. श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमादिव्यं श्रोत्रं

3.४३. श्रोत्र-आकाशयोः सम्बन्ध-संयमात्-दिव्यं श्रोत्रम् ॥ 3.43 ॥

आलङ्कारिकस्यापि श्रोत्रस्याकाशेनाधाराधेयभावः सम्बन्धोऽस्ति । तत्र संयमादिव्यं श्रोत्रेन्द्रियं भवति । तेन दिव्यशब्दान्युगपज्जानातीत्यर्थः ॥ 3.४३ ॥

3.४४. कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमात्त्वतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनं

3.४४. काय-आकाशयोः सम्बन्ध-संयमात्-लघु-तूल-समापत्तेः-य-आकाश-गमनम् ॥ 3.44 ॥

तयोः संयोगं जित्वा लघुतूलाद्यौ वा तद्भावेन समाधिना लघुकायो भूत्वा आकाशे विहरति, तत उर्ध्वान्तुष्टु, पश्चान्मार्तण्डमयूषेषु, ततो यथेच्छं गगने गच्छतीत्यर्थः ॥ 3.४४ ॥

3.४५. अखिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः

3.४५. अखिः-अकल्पिता वृत्तिः-(महा-विदेहा)ततः प्रकाश-आवरण-क्षयः ॥ 3.45 ॥

શરીરેડહમ્ભાવે સતિ મનસો યા બહિર્વૃત્તિ: સા કલ્પિતા વિદેહાખ્યા । યદા દેહેડહમ્ભાવપરિત્યાગે સતિ સ્વત એવ
યા મનસો બહિર્વૃત્તિ: સેયમકલ્પિતા મહાવિદેહાખ્યા । તત્ર સંયમાત્રકાશશીલસ્ય ચિત્તસ્ય કલેશાદિમલા: સર્વે
ક્ષીયન્ત ઇત્યર્થ: ॥ ૩.૪૫ ॥

૩.૪૬. સ્થૂલસ્વરૂપસૂક્ષ્માન્વયાર્થવત્ત્વસંયમાદ્ભૂતજય:

૩.૪૬. સ્થૂલ-સ્વરૂપ-સૂક્ષ્મ-અન્વય-અર્થવત્ત્વ-સંયમાદ્ (ભૂત-જય:) ॥ ૩.46 ॥

સ્થૂલં ચ સ્વરૂપં ચ સૂક્ષ્મં ચાન્વયશ્ચાર્થવત્ત્વં ચ પઞ્ચૈતાનિ પઞ્ચભૂતાનાં રૂપાણિ ।

તત્ર ક્રમેણૈકૈકન્યૂનૈ: શબ્દાદિગુણૈર્યુક્તં પરિદૃશ્યમાનં સ્થૂલમ્ ।

ક્રમેણ કાઠિન્યસ્નેહૌષ્ણ્યપ્રેરણાસર્વગતત્ત્વલક્ષણ સ્વરૂપમ્ ।

પઞ્ચ તન્માત્રાણિ સૂક્ષ્મમ્ । સ્વકાર્યં કારણત્વેનાન્વેતીત્યન્વયો ગુણત્રયમ્ ।

ભોગાપવર્ગજ્ઞાનસામર્થ્યં ગુણનિષ્ઠમર્થવત્ત્વમ્ ।

તેષુ પઞ્ચરૂપેષુ સ્થૂલાદિક્રમેણ સંયમાદ્ભૂતાનિ યોગિસકુલ્યાનુસારીણિ ભવન્તિ ધેનવો વત્સાનુસારિણ્ય ઇવેત્યર્થ:

॥ ૩.૪૬ ॥

નન્વસ્તુ ભૂતજય:; કિં તત ઇત્યત્રાહ -

૩.૪૭. તતોડિમાદિપ્રાદુર્ભાવ: કાયસમ્પત્તદ્ધર્માનભિધાતશ્ચ

૩.૪૭. તત:-(અણિમા-આદિ)-પ્રાદુર્ભાવ: (કાય-સમ્પત્)-તદ્-ધર્મ-અનભિધાત:-ચ ॥ ૩.47 ॥

તતો ભૂતજયાદ્યોગિનોડિમાદ્યષ્ટમહાસિદ્ધય: પ્રાદુર્ભવન્તિ । પરમાણુતુલ્યત્વમણિમા । વિભુત્વં મહિમા ।

તૂલપિણ્ડવલ્લઘુત્વં લઘિમા । મેરુવદ્ગુરુત્વં ગરિમા । અડ્ગુલ્યા ચન્દ્રસ્પર્શનં પ્રાપ્તિ: । સત્યસકુલ્પત્વં પ્રાકાશ્યમ્ ।

ભૂતનિયન્તૃત્વં વશિત્વમ્ । ભૂતસ્રષ્ટૃત્વમીશિતૃત્વમ્ । ઇત્યષ્ટૈશ્ચર્યાણિ । અત્ર પ્રાપ્ત્યન્તાનિ સ્થૂલસંયમાત્સિધ્યન્તિ ।

સ્વરૂપસંયમાત્રાકાશ્યમ્ । અવશિષ્ટમવશિષ્ટત્રયસંયમાદિતિ વિભાગ: । કાયસમ્પદ્વક્ષ્યમાણલક્ષણા, તદ્ધર્મેસ્તસ્ય

કાઠિન્યાદિભૂતધર્મેરનભિધાતશ્ચ યોગિનો ભૂતજયાત્સિધ્યતીત્યર્થ: ॥ ૩.૪૭ ॥

કાયસમ્પદં વ્યાખ્યાતુમાહ -

૩.૪૮. રૂપલાવાણ્યબલવજસંહનનત્વાનિ કાયસમ્પત્

૩.૪૮. રૂપ-લાવાણ્ય-બલ-વજ-સંહનનત્વાનિ (કાય-સમ્પત્) ॥ ૩.48 ॥

ચક્ષુ:પ્રિયં રૂપમ્ । સર્વાડ્ગસૌન્દર્યં લાવાણ્યમ્ । વીર્યં બલમ્ । વજસ્યેવ સંહનનમવયવવ્યૂહો યસ્ય તદ્ભાવો

વજસંહનનત્વં; તચ્ચ હનુમતિ પ્રસિદ્ધમ્ ॥ ૩.૪૮ ॥

ઇત્થં સસાધનકૃલં ભૂતજયમભિધાય સોપાયકૃલમિન્દ્રિયજયમભિધાતુમાહ -

૩.૪૯. ગ્રહણસ્વરૂપાસ્મિતાન્વયાર્થવત્ત્વસંયમાદિન્દ્રિયજય:

૩.૪૯. ગ્રહણ-સ્વરૂપ-અસ્મિતા-અન્વય-અર્થવત્ત્વ-સંયમાદ્-(ઇન્દ્રિય-જય:) ॥ ૩.49 ॥

ગ્રહણં સ્વસ્વરૂપમસ્મિતાન્વયોઽર્થવત્ત્વં ચ પગ્ચૈતાનિ શ્રોત્રાદિપગ્ચેન્દ્રિયાણાં રૂપાણિ । તત્ર શબ્દાદિગોચરા
વૃત્તયો ગ્રહણમ્ । સ્વરૂપં પ્રકાશકત્વમ્ । અસ્મિતા સાત્ત્વિકાલકારઃ । અન્વયાર્થવત્ત્વે વ્યાખ્યાતે । તેષુ
પગ્ચસ્વિન્દ્રિયરૂપેષુ સંયમાદિન્દ્રિયજયો ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૩.૪૯ ॥

તતઃ કિં ? અત આહ -

૩.૫૦. તતો મનોજવિત્ત્વં વિકરણભાવઃ પ્રધાનજયશ્ચ

૩.૫૦. તતઃ મનોજવિત્ત્વં (વિકરણ-ભાવઃ)પ્રધાન-જયઃ-ચ ॥ ૩.૫૦ ॥

મનોજવિત્ત્વં કાયસ્ય મનોવદનુત્તમો ગતિલાભઃ । વિકરણભાવઃ કાયનિરપેક્ષાણામિન્દ્રિયાણામભિમતદેશકાલવિશેષાપેક્ષો
વૃત્તિલાભઃ । પ્રધાનજયઃ પ્રકૃતિવિકારેષુ વશિત્વમ્ । એતાઃ સિદ્ધયઃ કરણપગ્ચકસ્વરૂપજયાદ્યોગિનઃ
પ્રાદુર્ભવન્તીત્યર્થઃ । એતા અણિમાદ્યાઃ પ્રધાનજયાન્તાઃ સિદ્ધયોઽસ્મિન્શાસ્ત્રે મધુપ્રતીકાઃ સઙ્ગીયન્તે । યથા
મધુન એકદેશોઽપિ સ્વદતે તથા પ્રત્યેકમેતાઃ સિદ્ધયઃ સ્વદન્ત ઇતિ મધુપ્રતીકાઃ, મધુતુલ્યા ઇત્યર્થઃ ॥ ૫૦ ॥

સંયમાદિ

ઇત્થં સંયમાચ્છ્રદ્ધાદ્વારા વિવેકખ્યાત્યર્થા જ્ઞાનક્રિયાસિદ્ધીરભિધાય અધુના વિવેકખ્યાતેરવાન્તરસિદ્ધીરભિધાતુમાહ -

૩.૫૧. સત્ત્વપુરુષાન્યતાખ્યાતિમાત્રસ્ય સર્વભાવાધિષ્ઠાતૃત્વં સર્વજ્ઞાતૃત્વં ચ

૩.૫૧. સત્ત્વ-પુરુષ-અન્યતા-(ખ્યાતિ-માત્રસ્ય)(સર્વ-ભાવ-અધિષ્ઠાતૃત્વમ્)(સર્વ-જ્ઞાતૃત્વમ્)ચ ॥ ૩.૫૧ ॥

પૂર્વોદીરિતસ્વાર્થસંયમેન નિરસ્તરજસ્તમોમલસ્ય ચિત્તસ્ય જયે વશીકારસંજ્ઞારૂપા પરવૈરાગ્યે સ્થિતસ્ય
સત્ત્વપુરુષયોર્વિવેકખ્યાતિઃ સમુત્પદ્યતે । તન્માત્રસ્ય તન્નિષ્ઠસ્ય યોગિનઃ સર્વભાવાધિષ્ઠાતૃત્વં સર્વેષાં
વ્યવસાયવ્યવસેયાત્મકાનાં ગુણપરિણામરૂપાણાં સ્વામિવદાકમણમ્ । સર્વજ્ઞાતૃત્વં તેષામેવ શાન્તોદિતાવ્યપદેશ્યધર્મિત્વેન
સ્થિતાનાં વિવેકજ્ઞાનં ચ સિદ્ધ્યતિ । એષા વિશોકા નામ સિદ્ધિઃ ॥ ૩.૫૧ ॥

અધુના વિવેકખ્યાતેર્મુખ્યાં સિદ્ધિમભિધાતુમાહ -

૩.૫૨. તદ્વૈરાગ્યાદપિ દોષબીજક્ષયે કેવલ્યં

૩.૫૨. તદ્-વૈરાગ્યાત્-અપિ (દોષ-બીજ)-ક્ષયે કેવલ્યમ્ ॥ ૩.૫૨ ॥

તસ્યાં વિશોકાયાં સિદ્ધૌ વૈરાગ્યાત્તદ્વેતુભૂતવિવેકખ્યાતાવપિ પરં વૈરાગ્યં ભવતિ । તતઃ સર્વપ્રતિપત્યસ્તમયે પરં
વૈરાગ્યમાશ્રિતસ્ય પુરુષધૌરેયસ્ય ક્લેશબીજાનિ દગ્ધશાલિકલ્પાનિ મનસા સાર્ધં પ્રત્યસ્તં ગચ્છન્તિ । પ્રક્ષીણેષુ તેષુ
દૃઢભૂમાવસમ્પ્રજ્ઞાતપદવેદનીયે સંસ્કારશેષતાવ્યપદેશ્યે નિર્બીજસમાધૌ લબ્ધે, શુદ્ધાયાશ્ચિતિશક્તેઃ સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠારૂપં
કેવલ્યં સિદ્ધ્યતીત્યર્થઃ । ઇયં સંસ્કારશેષાખ્યા સિદ્ધિઃ ॥ ૩.૫૨ ॥

અધુનાત્રાન્તરાયોત્પત્તૌ તન્નિરાકરણકારણમાહ -

૩.૫૩. સ્થાન્યુપમન્ત્રણે સઙ્ગસ્મયાકરણં પુનરનિષ્ઠપ્રસઙ્ગાત્

૩.૫૩. સ્થાનિ-ઉપમન્ત્રણે સઙ્ગ-સ્મય-અકરણં પુનઃ-અનિષ્ઠ-પ્રસઙ્ગાત્ ॥ ૩.૫૩ ॥

૩.૫૩. સ્થાનિ-ઉપનિમન્ત્રણે સડ્ગસ્મયાકરણં પુનરનિષ્ઠપ્રસડ્ગાત્ ॥ ૩.૫૩ ॥

યત્વારઃ ખલ્વમી યોગિનઃ પ્રથમકલ્પિકો મધુભૂમિકઃ પ્રજ્ઞાજ્યોતિરતિકાન્તભાવનીયશ્ચેતિ । તત્રાધઃ સંયમે પ્રવૃત્તિમાત્રો ન કિઞ્ચિજ્જાનાતિ । સંયમેન ભૂતેન્દ્રિયાણિ સાક્ષાદ્કૃત્ય તજ્જિગીષુર્દ્વિતીયઃ । ભૂતેન્દ્રિયજયી પુરુષમાચિખ્યાસુસ્તૃતીયઃ । સમ્પ્રાપ્તપુરુષખ્યાતૌ પરવૈરાગ્યસમ્પન્નશ્ચતુર્થઃ । સોડસૌ ભગવાન્મહાનુભાવો જીવન્મુક્તો વિઘ્નશઙ્કાકલકુશૂન્યઃ । તૃતીયો જિતભૂતેન્દ્રિયત્વાન્મહેન્દ્રાદિભિરક્ષોભ્યઃ । આધસ્તુ દેવનિમન્ત્રણાયોગ્યઃ । અતઃ પરિશેષાદ્વિતીયઃ સ્થાનિભિઃ શકાદિભિઃ શક્યતે પ્રાર્થયિતું - “ભો યોગિન્, ઇહાસ્થતામ્ । સ્વર્ગાદિસ્થાને રમ્યતામ્ । કમનીયેયં કન્યા । દિવ્યોડયં ભોગઃ । રસાયનમિદં જરામૃત્યુનિવારણમ્ । ઇદં કામગં યાનમ્” ઇતિ । એવં પ્રાર્થને સડ્ગ આસક્તિઃ, “અહો મમ યોગપ્રભાવઃ” ઇતિ સ્મયશ્ચ ન કર્તવ્યઃ; કિં ત્વિત્યં તત્ર દોષં ભાવયેત્ - “ઘોરેષુ સંસારાડ્ગારેષ્વહં પાપચ્ચમાનઃ કથચ્ચિત્કલેશાદિધ્વાન્તધ્વંસકં યોગપ્રદીપમલભે । તસ્મૈતે તૃષ્ણાયોનયો વિષયવાયવઃ પ્રતિપક્ષાઃ । સ ખલ્વહં લબ્યાલોકઃ કથમેતૈર્વચ્ચિતઃ પુનઃ પુનઃ પ્રદીપસ્ય સંસારહુતભુજઃ સ્વાત્માનમિન્યનીકુર્યા ? અતઃ સ્વસ્તિ વઃ સ્વપ્રસમેભ્યઃ કૃપણજનપ્રાર્થનીયેભ્યો વિષયેભ્યઃ” ઇતિ । એવં નિશ્ચિતમતિઃ પુરુષધૌરેયઃ સમાધિં ભાવયેત્ । યદિ તત્ર સડ્ગસ્મયૌ ભવેતાં, તદાસ્ય યોગભ્રષ્ટસ્ય પુનરનિષ્ઠે પ્રસજ્જેત । તસ્માત્સડ્ગસ્મયયોરકરણં કૈવલ્યાન્તરાયનિવારણકારણમિત્યર્થઃ ॥ ૩.૫૩ ॥

અધસ્તાત્સ્વાર્થસંયમાત્પુરુષજ્ઞાનં ભવતીત્યભિહિતમ્ । અધુના તદેવાન્યસંયમાત્તાવદ્ભવતીત્યાહ -

૩.૫૪. ક્ષણતત્કમયોઃ સંયમાદ્વિવેકજં જ્ઞાનં

૩.૫૪. (ક્ષણ-તત્કમયોઃ)સંયમાત્-વિવેકજં જ્ઞાનમ્ ॥ ૩.૫૪ ॥

અભેદઃ કાલવિભાગઃ સત્યઃ ક્ષણઃ । અન્યે તુ મુહૂર્તાદયઃ કાલવિભાગાઃ ક્ષણસમૂહરૂપા અસત્યાઃ । ન હિ ક્ષણાનાં સમૂહો વસ્તુસન્ । તત્રાયમસ્માત્પૂર્વઃ ક્ષણઃ અયમુત્તરઃ ક્ષણ ઇતિ ક્ષણાનાં તેષાં કમસ્ય પૌર્વાપર્યસ્ય ચ સંયમાદતિસૂક્ષ્માણાં ભેદસાક્ષાત્કારો વિવેકો ભવતિ । તેન યુગપદ્વિયદાદિપુરુષાન્તસાક્ષાત્કારો જાયત ઇત્યર્થઃ ॥

૩.૫૪ ॥

અધુનાસ્ય સાક્ષાત્કારસ્ય સૂક્ષ્મં વિષયવિશેષમભિધાતુમાહ -

૩.૫૫. જાતિલક્ષણદેશૈરન્યતાનવચ્છેદાત્ તુલ્યયોસ્તતઃ પ્રતિપત્તિઃ

૩.૫૫. (જાતિ-લક્ષણ-દેશૈઃ)-(અન્યતા-અનવચ્છેદાત્)તુલ્યયોઃ-તતઃ પ્રતિપત્તિઃ ॥ ૩.૫૫ ॥

લોકે હિ ભાવાનાં ત્રયો ભેદનિશ્ચયહેતવઃ । તત્ર દેશેન લક્ષણેન ચ તુલ્યયોર્ગોગવયયોર્જાત્યા ભેદધીઃ । દેશજાતિભ્યાં તુલ્યયોર્ગોઃ કૃષ્ણશ્ચેતાદિલક્ષણેન ભેદધીઃ । જાતિલક્ષણાભ્યાં તુલ્યયોરામલકયોઃ પૂર્વોત્તરાદિદેશભેદાદ્ભેદનિશ્ચયઃ । યદા પુનર્યોગિનો જ્ઞાનપરીક્ષાર્થં કેનચિત્પૂર્વદેશશથમામલકમુત્તરામલકદેશે વિન્યસ્યોત્તરામલકમન્યત્યાસક્તે યોગિન્યપહૃતં, તયોરામલકયોરામલકત્વજાત્યા રૂપપરિમાણાદિલક્ષણેન દેશેન ચ તુલ્યયોર્જાત્યાદિભિરન્યતાયા અનવચ્છેદાદનિશ્ચયાત્તતસ્તસ્માત્ક્ષણસંયમજવિવેકજ્ઞાનાદેવાન્યત્વપ્રતીતિર્યોગિનો ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૩.૫૫ ॥

ઇત્યં વિવેકજ્ઞાનસ્ય વિષયવિશેષમભિધાય અધુના તસ્ય સપ્રકારં વિષયસામાન્યમભિધાતુમાહ -

૩.૫૬. તારકં સર્વવિષયં સર્વથાવિષયમક્રમં ચેતિ વિવેકજં જ્ઞાનં

૩.૫૬. તારકં (સર્વ-વિષયમ્)(સર્વથા-વિષયમ્)-અક્રમં ચ-ઇતિ વિવેકજં જ્ઞાનમ્ ॥ ૩.૫૬ ॥

ક્ષણસંયમજં જ્ઞાનં સર્વવસ્તુસ્વરૂપવિષયં સર્વથા સર્વપ્રકારવિષયં પુરુષતત્વાવગાહિત્વાત્સંસારસાગરં તારયતીતિ તારકસંજ્ઞાં અક્રમં યુગપદેવ કરતલામલકવત્સર્વસમૂહાલમ્બનમિત્યર્થઃ ॥ ૩.૫૬ ॥

અધુના તસ્ય વિવેકજ્ઞાનસ્ય ફલં દર્શયિતુમાહ -

૩.૫૭. સત્ત્વપુરુષયોઃ શુદ્ધિસામ્યે કૈવલ્યં

૩.૫૭. સત્ત્વ-પુરુષયોઃ શુદ્ધિ-સામ્યે કૈવલ્યં (ઇતિ) ॥ ૩.૫૭ ॥

નિરસ્તસમસ્તરજસ્તમોમલસ્ય બુદ્ધિસત્ત્વસ્ય વિવેકખ્યાત્યા સંસ્કારશેષસ્ય સર્વવૃત્તિશૂન્યત્વં શુદ્ધિઃ । પુરુષસ્યાપિ નિત્યશુદ્ધસ્ય તદા કલ્પિતભોગશૂન્યત્વં શુદ્ધિઃ । એવં ચ તયોઃ શુદ્ધિસામ્યે સતિ કૈવલ્યં પુરુષખ્યાત્યુત્પન્નપરવૈરાગ્યેણ સકલવૃત્તિનિવૃત્તૌ તત્કૃતભોગનિવૃત્તેઃ કૂટસ્થનિત્યશુદ્ધાનન્તાયાશ્ચિતિશક્તેઃ સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠાલક્ષણં કૈવલ્યં સિધ્યતીત્યર્થઃ । યેન કેન પ્રકારેણોત્પન્નયા પુરુષખ્યાત્યા પરવૈરાગ્યદ્વારા પરમપદં કૈવલ્યં લભ્યત ઇતિ પરમતાત્પર્યમ્ ॥ ૩.૫૭ ॥

ઇતિ શ્રીમત્પતંજલિપ્રણીતે યોગશાસ્ત્રે યોગસુધાકરાભિધાયાં વૃત્તૌ વિભૂતિપાદઃ સમાપ્તઃ ॥

૪. કૈવલ્યપાદઃ ।

વીરાસને સમાસીનં સંવિન્મુદ્રાલસત્કરમ્ ।

કૈવલ્યાનન્દદં કચ્ચિજ્જયોતિર્ધાતુમુપાસ્મહે ॥

ઇત્યં પૂર્વસ્મિન્પાદે સમાધેરન્તરડુંગં સંયમસંજ્ઞાં ધારણાદિત્રયં સંયમસ્ય લક્ષ્યભૂતાન્યરિણામભેદાઞ્ચદ્વાદ્વારા કૈવલ્યફલકપુરુષખ્યાત્યર્થા જ્ઞાનક્રિયારૂપાઃ સિદ્ધીશ્ચાભિધાય, અધુના કૈવલ્યસ્વરૂપં પ્રાધાન્યેન પ્રતિપાદયિતુકામઃ પ્રથમં તાવત્સિદ્ધિપગ્ચકં પ્રપગ્ચયતિ -

૪.૧. જન્મૌષધિમન્ત્રતપઃસમાધિજાઃ સિદ્ધયઃ

૪.૧. જન્મ-ઔષધિ-મન્ત્ર-તપઃ-સમાધિજાઃ સિદ્ધયઃ ॥ ૪.૧ ॥

જન્મના પક્ષ્યાદીનામાકાશગમનાદિસિદ્ધિઃ । ઔષધીરસાયનાદિઃ; તત્સેવયા માણસ્યાદીનાં કાયાદિસિદ્ધિઃ । મન્ત્રસ્ત્રૈપુરાદિઃ; તજ્જપેન કેષાઞ્ચિદેણિમાદિસિદ્ધિઃ । શરીરશોષણાદિકં તપઃ; તેન વિશ્વામિત્રાદીનાં સિદ્ધિઃ । સમાધિજાસ્ત્વધસ્તાદભિહિતાઃ ॥ ૧ ॥

નનુ પરમેશ્વરસમારાધનાદિતપઃપ્રભાવેણૈવ નન્દીશ્વરો મનુષ્યદેહેન દેવત્વમગમદિત્યુપાખ્યાયતે; તત્કથં, મનુષ્યદેહસ્ય દેવશરીરાકારેણ પરિણામાયોગાદિત્યાશંક્યાહ -

૪.૨. જાત્યન્તરપરિણામઃ પ્રકૃત્યાપૂરાત્

૪.૨. જાતિ-અન્તર-પરિણામઃ પ્રકૃતિ-આપૂરાત્ ॥ 4.2 ॥

પ્રધાનાદયઃ પૃથિવ્યન્તાઃ પ્રકૃતયઃ । તાસાં સર્વત્ર વિદ્યમાનતયા નરાદિદેહાવયવેષ્વાપૂરાદ્ધર્માદિનિમિતાનુરોધેનાવયવાનુપ્રવેશાજ્જા
યુજ્યત ઇત્યર્થઃ ॥ ૨ ॥

નનુ પ્રકૃત્યાપૂરો ધર્માદિનિમિત્તમપેક્ષતે ચેત્તસ્યૈવાસ્તુ પ્રવર્તકત્વં; કિં તેન ? ન ચેષ્ટાપત્તિઃ, અપસિદ્ધાન્તાપાતાદિત્યાશંક્યાહ

૪.૩. નિમિત્તમપ્રયોજકં પ્રકૃતીનાં વરણભેદસ્તુ તતઃ ક્ષેત્રિકવત્

૪.૩. નિમિત્તમ્-અપ્રયોજકં પ્રકૃતીનાં વરણ-ભેદઃ-તુ તતઃ ક્ષેત્રિકવત્ ॥ 4.3 ॥

નિરીશ્વરસાંખ્યેડપિ પુરુષાર્થ એવાનાગતઃ પ્રકૃતીનાં પ્રવર્તકઃ । સેશ્વરાણાં નસ્તુ તદુદ્દેશેનેશ્વરઃ પ્રવર્તક ઇત્યુદ્દેશ્યતયા
પુરુષાર્થઃ પ્રવર્તક ઇતિ રાદ્ધાન્તઃ । અતઃ પ્રકૃતીનાં ધર્માદિકં નિમિત્તં ન પ્રવર્તકં, તત્કાર્યત્વાત્ । અપિ તુ તતો
નિમિત્તાદ્વરણસ્ય પ્રતિબન્ધસ્ય ભેદો નાશો ભવતિ । ધર્મેણાધર્મનિરાસે પ્રકૃતયઃ સ્વયમેવ દેવાદિપરિણામે પ્રવર્તન્તે
। યથા ક્ષેત્રિકઃ કૃષીવલો જલસ્યોત્રતદેશાદિવરણભેદમાત્રં કરોતિ, તતઃ પાથઃ સ્વત એવ કેદારાકેદારાન્તરે પ્રવર્તતે,
તદ્વદિત્યર્થઃ ॥ ૪.૩ ॥

યદા યોગી યુગપદ્ભોગાર્થં બહુન્કાયાન્નિર્મિમીતે તદા તેષુ કસ્માચ્ચિતાનિ ભવન્તીત્યત આહ -

૪.૪. નિર્માણચિતાન્યસ્મિતામાત્રાત્

૪.૪. નિર્માણ-ચિતાનિ-(અસ્મિતા-માત્રાત્) ॥ 4.4 ॥

યોગપ્રભાવાન્નિર્મીયન્ત ઇતિ નિર્માણાનિ ચિતાનિ યોગિસકુલ્પાધીનપ્રકૃત્યાપૂરાત્કાયવદહકુરાત્સ્વપ્રકૃતેર્જયન્ત
ઇત્યર્થઃ ॥ ૪.૪ ॥

તર્હિ ચિતાનાં ભિન્નાભિપ્રાયત્વાદ્યોગિનો ભોગાસિદ્ધિરિત્યત આહ -

૪.૫. પ્રવૃત્તિભેદપ્રયોજકં ચિત્તમેકમનેકેષાં

૪.૫. (પ્રવૃત્તિ-ભેદે)-પ્રયોજકં ચિત્તમ્-એકમ-અનેકેષામ્ ॥ 4.5 ॥

નિર્મિતચિતાનાં નાયકં ચિત્તમેકં યોગી સ્વભોગાનુકૂલપ્રવૃત્તિવિશેષનિયામકં નિર્મિમીતે; તેન ભોગસ્તદનુસન્ધાનં ચ
યુજ્યતે ઇત્યર્થઃ ॥ ૪.૫ ॥

ઇત્યં જન્માદિભિઃ સિદ્ધિપચ્ચક્રપ્રપચ્ચનપુરઃસરે સિદ્ધાન્તાનાં પચ્ચવિધાનિ ચિતાન્યભિહિતાનિ । અધુના
તેષ્વપવર્ગભાગીયં ચિત્તં નિર્ધારયિતુમાહ -

૪.૬. તત્ર ધ્યાનજમનાશયં

૪.૬. તત્ર ધ્યાનજમ્-અનાશયમ્ ॥ 4.6 ॥

તત્ર તેષુ જન્માદિસિદ્ધચિત્તેષુ યત્સમાધિસિદ્ધચિત્તં, તદનાશયં ક્વેશકર્મવિપાકાશયશૂન્યમપવર્ગયોગ્યં ભવતીત્યર્થઃ
॥ ૪.૬ ॥

ઇત્યમસ્તુ યોગિનશ્ચિત્તં, તત્કર્મ કીદૃશમિત્યપેક્ષાયમાહ -

૪.૭. કર્મશુકલકૃષ્ણં યોગિનસ્ત્રિવિધમિતરેષાં

૪.૭. (કર્મ-અશુકલ-અકૃષ્ણમ્)યોગિન:-ત્રિવિધમ્-ઇતરેષામ્ ॥ 4.7 ॥

કામ્યકર્મ વિહિતત્વાચ્છુકલમ્ । નિષિદ્ધં કૃષ્ણમ્ । મિશ્રં શુકલકૃષ્ણમ્ । તદેતત્રયમિતરેષામયોગિનાં સમ્યદતે । તસ્ય ત્રિવિધં જન્મ પ્રયચ્છતિ । તદુક્તં - “શુભૈરાપ્નોતિ દેવત્વં નિષિદ્ધૈર્નારકીં ગતિમ્ । ઉભાભ્યાં પુણ્યપાપાભ્યાં માનુષ્યં લભતેડવશઃ” ઇતિ । અથ યોગસ્યાનિષિદ્ધત્વાદકૃષ્ણત્વેડપિ વિહિતત્વાચ્છુકલત્વમેવેતિ ચેત્, મૈવં; અકામ્યત્વાભિપ્રાયેણાશુકલકૃષ્ણત્વાભિધાનાત્ । અતશ્ચિત્તશુદ્ધિવિવેકખ્યાતિદ્વારા મોક્ષૈકકલકમશુકલકૃષ્ણં યોગિનઃ કર્મેત્યર્થઃ ॥ ૭ ॥

અધુના પ્રસજ્ગાદ્વિપાકાશયાભિવ્યક્તેઃ કર્માભિવ્યક્તિનિદાનત્વમભિધાતુમાહ-

૪.૮. તતસ્તદ્વિપાકાનુગુણાનામેવાભિવ્યક્તિર્વાસનાનાં

૪.૮. તત:-તદ્-(વિપાક-અનુગુણાનામ્)-એવ-અભિવ્યક્તિ:-વાસનાનામ્ ॥ 4.8 ॥

તતો યથોદીરિતત્રિવિધાત્મકકર્મણોરનન્તરં વિપાકદાનાયાભિવ્યક્તૌ સત્યાં તદ્વિપાકાનુગુણાનામેવ વાસનાનામભિવ્યક્તિર્ભવતિ, ન વિરુદ્ધાનામિત્યર્થઃ । દેવત્વપ્રાપ્તૌ ચ ચિત્તે પ્રસુમા એવ નરભોગવાસના ભવન્તિ, તાસામભિવ્યક્તૌ દિવ્યભોગયોગાદિતિ ભાવઃ ॥ ૮ ॥

ન-વેતા નરભોગવાસના દેવત્વાદિજન્મસહસ્રવ્યવધાનાનન્તરં કથં તર્હિ પુનર્નરજન્મન્યભિવ્યજ્યન્ત ઇત્યાશંક્યાહ -

૪.૯. જાતિદેશકાલવ્યવહિતાનામપ્યાનન્તર્થ સ્મૃતિસંસ્કારયોરેકરૂપત્વાત્

૪.૯. જાતિ-દેશ-કાલ-વ્યવહિતાનામ્-અપિ-આનન્તર્થમ્- સ્મૃતિ-સંસ્કારયોઃ-એકરૂપત્વાત્ ॥ 4.9 ॥

અનાદૌ સંસારે યેન કર્મણા યસ્મિન્જન્મનિ ભોગૈઃ સચ્ચિતા યા વાસનાસ્તાસાં જન્મકોટ્યા સ્વર્ગાદિદેશેન કલ્પશતેન ચ વ્યવહિતાનામપિ તજ્જાતીયેન કર્મણા તસ્મિન્જન્મનિ પુનઃ પ્રાપ્તે સતિ તેનૈવ કર્મણા જન્મનામભિવ્યક્તાનામાનન્તર્થ સ્મૃતિદ્વારા ભોગાદિહેતુત્વં ભવતિ । કુતઃ ? સ્મૃતિસંસ્કારયોરેકરૂપત્વાત્ । ક્રિયા જ્ઞાનમન્યદ્વા રાગાદિકં ચચ્છક્ત્યાત્મના સ્થિતં સ સંસ્કારઃ । તત્ર ક્રિયાસંસ્કારઃ ક્રિયાત્મના પરિણતઃ, જ્ઞાનસંસ્કારઃ સ્મૃત્યાત્મના, અન્યસંસ્કારોડન્યાત્મના પરિણત ઇત્યેવં સ્મૃતિસંસ્કારયોરભેદેનૈકવિષયત્વેન ચૈકરૂપત્વાદાનન્તર્થશબ્દિતઃ કાર્યકારણભાવઃ સજાતીયયોઃ સમ્ભવતિ, ન વિજાતીયયોઃ । ન હિ વ્યવધાનં સંસ્કારસ્ય વિરૂપકાર્યકારિત્વમાપાદયતિ; તથાત્વે ઘટાનુભવજસંસ્કારાદનન્તરમનનુભૂતસ્મૃત્યાપત્તેરિત્યર્થઃ ॥ ૪.૯ ॥

ઇત્યાશંક્યાહ -

નનુ જન્માન્તરિતવાસના ન સન્તીતિ વદન્તં ચાર્વાકં પ્રત્યાહ -

૪.૧૦. તાસામનાદિત્વં ચાશિષો નિત્યત્વાત્

૪.૧૦. તાસામ્-અનાદિત્વં ચ-આશિષો નિત્યત્વાત્ ॥ 4.10 ॥

ન કેવલં તાસાં વાસનાનામાનન્તર્થ, કિં ત્વનાદિત્વમપીતિ ચાર્થઃ । “સદાહં ભૂયાસમ્” ઇત્યાશિષો મરણત્રાસસ્ય નિત્યત્વાત્સર્વજનેષ્વપ્યભિચારાદિત્યર્થઃ ॥ ૧૦ ॥

નનુ વાસનાનામનાદિતયા કથં તદુચ્છેદઃ ? તત્રાહ -

૪.૧૧. હેતુકુલાશ્રયાલમ્બનૈઃ સઙ્ગૃહીતત્વાદેષામભાવે તદભાવઃ

૪.૧૧. હેતુ-કુલ-આશ્રય-આલમ્બનૈઃ સઙ્ગૃહીતત્વાત્-એષામ્-અભાવે તદભાવઃ (તદ્-અભાવઃ) ॥ 4.11 ॥

નૈતાઃ પુરુષવદનાદયઃ, કિં તુ કાર્યા એવ પ્રવાહાનાદયઃ । અતઃ કારણોચ્છેદાદુચ્છેદઃ સમ્ભવતિ । તથા હિ -
પૂર્વપૂર્વસંસ્કારલક્ષણાવિદ્યા હ્યસ્મિતાહેતુઃ । સા ચ મનુષ્યોઽહં મમેદમિષ્ટમનિષ્ટમિતિ ભ્રમહેતુઃ । સોઽપિ
રાગદ્વેષયોઃ । તૌ ચ પરનિગ્રહાનુગ્રહાદિદ્વારા ધર્માધર્મયોઃ । તૌ ચ ભોગે । સોઽપિ વાસનાસુ । તાઃ પુનર્ભમાદિષુ
। ઇત્યનાદિ સંસારચક્રમનિશમાવર્તતે । તત્ર વાસનાનાં કલેશકર્માણિ હેતવઃ, જાત્યાયુર્ભોગાઃ ફલં, ચિત્તમાશ્રયઃ,
શબ્દાદિકમાલમ્બનઃ; તૈઃ સઙ્ગૃહીતત્વાત્ આદરનૈરન્તર્યસત્કારાનુબન્ધ્યષ્ટાઙ્ગયોગજાવિષ્ણવવિવેકખ્યાત્યા ઉચ્છેદે
સતિ કારણનામભાવાદુચ્છેદો ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૪.૧૧ ॥

ન-વાસ્તાં તાવદાસાં વાસનાનામુચ્છેદઃ; કિમુત્પત્તિરસતીનાં સતીનાં વા ? ન તાવદાદ્યઃ, અસમ્ભવત્; ન હ્યસતઃ
શશવિષાણસ્ય સાસ્તિ; નાપિ દ્વિતીયઃ, અસમ્ભવાદેવ; ન હિ સદ્રૂપાયાશ્ચિતિશક્તેરુત્પત્તિઃ સમ્ભવતિ યેન તથા
સ્યાદિત્યાશઙ્ક્ય શક્તિરૂપેણ સ્વપ્રકૃતૌ વિદ્યમાનાનામેવાભિવ્યક્તિરુત્પત્તિરિત્યાશયેનાહ -

૪.૧૨. અતીતાનાગતં સ્વરૂપતોઽસ્ત્યધ્વભેદાદ્ધર્માણાં

૪.૧૨. અતીત-અનાગતં સ્વરૂપતઃ અસ્તિ-અધ્વ-ભેદાત્-ધર્માણામ્ ॥ 4.12 ॥

અતીતાનાગતં ધર્મજાતં ધર્મિણિ શક્તિરૂપેણાસ્ત્યેવ । અતસ્તસ્યાભિવ્યક્તિપદવેદનીયોત્પત્તિરુપપદ્યતે । નનુ તર્હિ
વાસનાદિબન્ધસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્તત્ત્વજ્ઞાનવૈયર્થ્યમિતિ ચેત્, ન; ધર્માણામનાગતાધ્વનાં ભેદાત્ । વર્તમાનાધ્વનિ
દુઃખાદિવાસનાચિત્રં સાધિકારમસઙ્ખ્યેયપરિણામશીલં ચિત્તં ભોગ્યતામાપન્નં બન્ધ ઇત્યુચ્યતે । તત્ત્વજ્ઞાને સતિ
નિરધિકારમતીતાધ્વનિ પ્રવેશિતં પ્રવૃત્યાત્મના સદપિ પુનર્વ્યુત્થાનબીજસ્ય કર્તવ્યપુરુષાર્થસ્ય કૃતત્વાન્ન પુનરાવર્તત
ઇત્યર્થઃ ॥ ૪.૧૨ ॥

નનુ સ્વરૂપતોઽસ્તીત્યુક્તં; કિં તત્સ્વરૂપમિત્યત્રાહ -

૪.૧૩. તે વ્યક્તસૂક્ષ્મા ગુણાત્માનઃ

૪.૧૩. તે વ્યક્ત-સૂક્ષ્માઃ ગુણાત્માનઃ (ગુણ-આત્માનઃ) ॥ 4.13 ॥

વ્યક્તા વર્તમાનાધ્વાનઃ, સૂક્ષ્મા અતીતાનાગતાધ્વાનઃ; તે મહદાદયો ઘટાદિવિશેષાન્તા ગુણાત્માનઃ
સત્ત્વરજસ્તમઃસ્વરૂપાસ્તત્પ્રકૃતિકત્વાદિત્યર્થઃ ॥ ૪.૧૩ ॥

નનુ મહદાદીનાં ગુણત્રયપરિણામત્વેન પ્રત્યેકમેકત્વં ન સ્યાદિત્યાશઙ્ક્યાહ -

૪.૧૪. પરિણામૈકત્વાદ્વસ્તુતત્ત્વં

૪.૧૪. પરિણામ-એકત્વાદ્-વસ્તુ-તત્ત્વમ્ ॥ 4.14 ॥

દૃશ્યતે હિ બહૂનામેકઃ પરિણામઃ, યથા તૈલવર્તિવહ્નીનામેકઃ પ્રદીપપરિણામઃ । ન ચ તર્હિ મૃત્સુવાર્ણક્ષીરાણામેકઃ પરિણામઃ સ્યાદિતિ વાચ્યં; તેષામડ્ગાડ્ગિભાવાભાવાત્ । ગુણાનાં ત્વડ્ગાડ્ગિભાવેન તત્પરિણામસ્યૈકત્વાદ્વસ્તુનો મહદાદેસ્તત્ત્વમેકત્વં યુજ્યત ઇત્યર્થઃ ॥ ૪.૧૪ ॥

નનુ ક્ષણિકવિજ્ઞાનાત્મકચિત્તાતિરિક્તં વસ્તુ નાસ્ત્યેવેતિ વદન્તં બૌદ્ધં પ્રત્યાહ -

૪.૧૫. વસ્તુસામ્યેડપિ ચિત્તભેદાત્તથોર્વિભક્તઃ પન્થાઃ

૪.૧૫. વસ્તુ-સામ્યે-અપિ ચિત્ત-ભેદાત્-તથો-વિભક્તઃ પન્થાઃ ॥ 4.15 ॥

તથોર્વિજ્ઞાનાત્મકચિત્તવસ્તુનોર્વિભક્તઃ પન્થા ભિન્નો માર્ગઃ । કુતઃ ? વસ્તુતઃ સ્ત્રીપિણ્ડાદેઃ સામ્યેડપિ ચિત્તાનાં ભેદાત્ । યથૈકસ્યાં નાર્યાં પત્યુઃ સુખવિજ્ઞાનં સપત્ન્યા દુઃખવિજ્ઞાનં કામુકસ્ય તદલાભાન્મોહે વિષાદવિજ્ઞાનં નિષ્કામસ્યોપેક્ષાવિજ્ઞાનં; સર્વેષાં “ચા ત્વયા દૃષ્ટા સા મયાપિ દૃષ્ટા” ઇત્યબાધિતવિષયપ્રત્યભિજ્ઞાનાદેકં વસ્ત્વનેકં વિજ્ઞાનમિતિ તથોર્ભેદઃ । અતો ન વિજ્ઞાનાત્મકં સર્વં વસ્તુઃ કિં તુ તસ્માદ્ભિન્નં ગુણત્રયપરિણામ ઇતિ દિક્ ॥ ૧૫ ॥

ન-વસ્તુ વિજ્ઞાનાદન્યદ્વસ્તુઃ તથૈકવિજ્ઞાનાધીનામિતિ વદન્તં પ્રત્યાહ -

૪.૧૬. ન ચૈકચિત્તતન્ત્રં વસ્તુ તદપ્રમાણકં તદા કિં સ્યાત્ ?

૪.૧૬. ન ચ (એક-ચિત્ત)-તન્ત્રં વસ્તુ તદ્-અપ્રમાણકં તદા કિં સ્યાત્ ॥ 4.16 ॥

યથૈકચિત્તસ્ય ગ્રાહ્યં ઘટવસ્તુ, તદા તસ્મિંશ્ચિત્તે પટાદિષુ વ્યગ્રે તદ્વસ્તુ અપ્રમાણકં કિં સ્યાત્ ? ન સ્યાદિત્યર્થઃ । ન યેષાપત્તિઃ, પુનસ્તદ્દર્શને સોડયમિત્યબાધિતપ્રત્યભિજ્ઞાનાત્ એકસ્ય વ્યગ્રત્વેડપ્યન્યેન દૃશ્યમાનત્વાચ્ચ । તસ્માન્નૈકચિત્તતન્ત્રં વસ્તુ, કિં તુ ચિત્તાતિરિક્તં સ્વતન્ત્રમિતિ સિદ્ધમ્ ॥

નનુ ચિત્તસ્થાહકુારિકત્વેન સર્વગતત્વાત્સર્વદા સર્વં જ્ઞાયેતેત્યત આહ -

૪.૧૭. તદુપરાગાપેક્ષત્વાચ્ચિત્તસ્ય વસ્તુ જ્ઞાતાજ્ઞાતં

૪.૧૭. તદ્-ઉપરાગ-અપેક્ષિત્વાત્-ચિત્તસ્ય વસ્તુ જ્ઞાત-અજ્ઞાતમ્ ॥ 4.17 ॥

સર્વગતત્વેડપિ ચિત્તં યત્ર શરીરે વૃત્તિમતેન શરીરેણ સહ સમ્બન્ધો યસ્ય વસ્તુનસ્તત્રૈવ જ્ઞાનં નેતરત્ર । એવં ચેન્દ્રિયપ્રણાડિકયા ચિત્તં યેન વસ્તુનોપરક્તં તદ્વસ્તુ જ્ઞાતં, યદુપરક્તં ન ભવતિ તદજ્ઞાતમિત્યર્થઃ । અનેન ચિત્તં પરિણામિ જ્ઞાતાજ્ઞાતવિષયત્વાચ્છ્રોત્રાદિવદિતિ ચિત્તસ્ય પરિણામિત્વેડનુમાનમુક્તં ભવતીત્યભિસાન્ધિઃ ॥ ૧૭ ॥

નન્વિત્યમાત્મનોડપિ પરિણામિત્વં કિં ન સ્યાદિત્યત આહ -

૪.૧૮. સદા જ્ઞાતાશ્ચિત્તવૃત્તયસ્તત્પ્રભોઃ પુરુષસ્થાપરિણામાત્

૪.૧૮. સદા જ્ઞાતાઃ-ચિત્ત-વૃત્તયઃ-(તત્-પ્રભોઃ)પુરુષસ્ય-અપરિણામાત્ ॥ 4.18 ॥

પુરુષોડપરિણામી સદા જ્ઞાતૃત્વાત્ ન યદેવં ન તદેવં યથા ચિત્તમ્ । તથા યદ્યસૌ પુરુષઃ પરિણામી સ્યાત્તદા પરિણામસ્ય કાદાચિદ્વિત્તાત્તાસાં ચિત્તવૃત્તીનાં સદા જ્ઞાતત્વં ન સ્યાત્ । અતઃ સદા જ્ઞાતૃત્વાદપરિણામી પુરુષ ઇત્યર્થઃ ॥ ૪.૧૮ ॥

નનુ ક્ષણિકં ચિત્તમેવ સ્વપરાવભાસકમસ્તુ, કિં પુરુષેણેત્યત આહ -

૪.૧૯. ન તત્સ્વાભાસં દૃશ્યત્વાત્

૪.૧૯. ન તત્-સ્વાભાસં (સ્વ-આભાસમ્)દૃશ્યત્વાત્ ॥ 4.19 ॥

“ઘટોડયં રૂપવાન્” ઇતિવત્ “સુખ્યહમ્” “કુહ્લોડહમ્” “શાન્તં મે મનઃ” ઇતિ દૃશ્યત્વાચ્ચિત્તં સ્વભાસં સ્વપ્રકાશં ન ભવતિ; કિં તુ સ્વાતિરિક્તદ્રષ્ટકં ન ક્ષણિકં, “સોડહમ્” ઇતિ પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિત્યુક્તમ્ ॥ ૧૯ ॥

કિં ચ -

૪.૨૦. એકસમયે ચોભયાનવધારણં

૪.૨૦. એક-સમયે ચ-ઉભય-અનવધારણમ્ ॥ 4.20 ॥

યદિ ચિત્તં સ્વપરાવભાસકં સ્યાત્તદા તયોચ્ચિત્તાર્થયોર્જન્યજનકભાવેન ચિત્તક્ષણેડર્થસ્ય અર્થક્ષણે ચિત્તસ્ય ચાસત્વાદેકસ્મિન્નેવ ક્ષણે તયોરુભયોરવધારણમનુભવો ન સ્યાત્ । તસ્માત્પુરુષ એવ ચિત્તાર્થયોરવભાસકો ન ચિત્તમિત્યર્થઃ ॥ ૪.૨૦ ॥

નનુ મા નામ ભૂચ્ચિત્તં સ્વપ્રકાશં; ચિત્તાન્તરેણ પ્રકાશ્યતાં; કિં પુરુષેણેત્યાશડ્કયાહ -

૪.૨૧. ચિત્તાન્તરદૃશ્યત્વે બુદ્ધિબુદ્ધેરતિપ્રસડ્ગઃ સ્મૃતિસકુરશ્ચ

૪.૨૧. ચિત્તાન્તર-દૃશ્યત્વે બુદ્ધિ-બુદ્ધેઃ-(અતિ-પ્રસડ્ગઃ)સ્મૃતિ-સકુરઃ-ચ ॥ 4.21 ॥

યદિ નીલાદિગોચરં ચિત્તં ચિત્તાન્તરેણ દૃશ્યેત, તદા તદપિ બુદ્ધ્યાત્મકં ચિત્તમન્યયા બુદ્ધ્યા, સાધ્યન્યયેત્યતિપ્રસડ્ગઃ સ્યાત્ । કિં ચાનન્તચિત્તાનામનુભવે સત્યનન્તચિત્તસ્મૃતીનાં સકુરઃ પ્રાપ્નોતિ । અતશ્ચિતિશક્તિભાસ્યં ચિત્તમિતિ સિદ્ધમ્ ॥ ૪.૨૧ ॥

નનુ કૂટસ્થનિત્યાયાશ્ચિતિશક્તેશ્ચિત્તેન ક્રિયાપૂર્વકસમ્પ્રયોગાસમ્ભવાત્કથં તત્તથા ભાસ્યમિત્યત આહ -

૪.૨૨. ચિતેરપ્રતિસડ્કમાયાસ્તદાકારતાપત્તૌ સ્વબુદ્ધિસંવેદનમ્ ॥ ૨૨ ॥

૪.૨૨. ચિતેઃ-અપ્રતિસડ્કમાયાઃ-તદ્-(આકારતા-આપત્તૌ)(સ્વ-બુદ્ધિ)-સંવેદનમ્ ॥ 4.22 ॥

૪.૨૨. ચિતેઃ-અપ્રતિસડ્કમાયાઃ-તદ્-(આકાર-આપત્તૌ)(સ્વ-બુદ્ધિ)-સંવેદનમ્ ॥ 4.22 ॥

યથા પરિણામિત્વાદ્બુદ્ધિતત્ત્વસ્ય ક્રિયયા ઘટાદૌ સમ્પ્રયોગઃ સમસ્તિ, ન તથા ચિતિશક્તેર્બુદ્ધિતત્ત્વે પ્રતિસડ્કમઃ સમ્પ્રયોગઃ અપરિણામિત્વાત્ । અપિ તુ સવિતુઃ સલિલે પ્રતિબિમ્બવચ્ચિતિશક્તેર્બુદ્ધૌ પ્રતિબિમ્બે સતિ તસ્યા

बुद्धेश्चिदाकारतापत्तौ सत्यां स्वभोग्यबुद्धिसंवेदनं भवति । चिच्छायाग्राहित्वसम्भवेन चिदुपरक्तं चित्तं चिद्भास्यमित्यनवधम् ॥ ४.२२ ॥

ननु तर्हि केषाञ्चिच्चित्तमेव चिदात्मेति भ्रमः कथमित्याशङ्क्य तेषां भ्रमबीजमाह -

४.२३. द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थं

४.२३. द्रष्टृ-दृश्य-उपरक्तं चित्तं (सर्व-अर्थम्) ॥ 4.23 ॥

सर्वो द्रष्टृदृश्यरूपोऽर्थो विषयो यस्य तत्सर्वार्थम् । तत्र चित्सान्निध्याच्चिद्रूपतामिव प्राप्तं द्रष्टृपरक्तं द्रष्टृविषयं भवति । छिन्नादिद्वारा दृश्योपरक्तं तदाकारं भवति । तथा च भोग्यशब्दाद्याकारं सुषुप्त्यादिपरिणामलक्षाणामभोगात्मकं चित्तं दृश्यमपि चित्तप्रतिबिम्बाभेदादात्मेति सौगतानां भ्रमः । तत्रविवेकिना चित्तस्य भोग्यतया तस्मादन्यो भोक्ता स्वीकर्तव्य इति भावः ॥ ४.२३ ॥

अतश्चान्यो भोक्ता चित्तादस्तीत्याह -

४.२४. तदसङ्ख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संख्यकारित्वात्

४.२४. तद्-असङ्ख्येय-वासनाभिः-चित्रम्-अपि परार्थं (पर-अर्थम्)(संख्य-कारित्वात्) ॥ 4.24 ॥

यद्यपि क्लेशकर्मविपाकवासनाभिरनन्ताभिश्चित्रं सुषुप्ताद्याश्रयतया भोक्तृकत्वं चित्तं, तथापि परस्य निरुपययितव्यत्वात्तदसङ्ख्येयत्वात् भोग्यापवर्गो साधयतीति परार्थं भोग्यमेव न भोक्ता । कस्मात् ? संख्येय-द्वेन्द्व्यादिसंख्यकारिभिर्मिलित्वा भोग्यादिकार्यकारित्वात् । यन्मिलित्वा कार्यकारि तत्परार्थं यथा गृहादि देवदत्तार्थम् । तस्माच्चित्तादन्यश्चिदात्मा भोक्तास्तीति सिद्धम् ॥ ४.२४ ॥

इत्थं प्राप्तसङ्गिकं परिसमाप्य अधुना कैवल्यं निरूपयितुं तद्योग्यमधिकारिणं दर्शयति -

४.२५. विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः

४.२५. (विशेष-दर्शिन)(आत्म-भाव)-भावना-विनिवृत्तिः ॥ 4.25 ॥

पूर्वोक्तविवेकेन बुद्धेरन्यश्चिन्मात्रः पुरुषोऽहमिति विशेषदर्शिन आत्मभावे तत्त्वे भावना जिज्ञासा विनिवर्तते, ज्ञाते जिज्ञासायोगात् । यस्य पूर्वजन्मसुकृतपरिपाकेण तत्त्वजिज्ञासा जायते, सोऽधिकारीति भावः ॥ ४.२५ ॥

ननु तत्त्वजिज्ञासोर्विशेषदर्शनानन्तरं चित्तं कीदृशं भवतीत्यपेक्षायामाह -

४.२६. तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भावं चित्तं

४.२६. तदा (विवेक-निम्नम्)(कैवल्य-प्राग्भावं)चित्तम् ॥ 4.26 ॥

पूर्वं बुद्ध्यादावात्मत्वभ्रमदशायां यच्चित्तं विषयनिम्नं संसारप्राग्भावरमासीत्, तद्विदानीं निवृत्तभ्रमस्य योगिनिश्चितं विवेकनिम्नं द्रष्टृदृश्ययोर्विवेको निम्नमालम्बनभूमिर्यस्य तत्; विवेकनिष्ठमिति यावत् । अत एव कैवल्यं प्राग्भारोऽवधिर्यस्य तत्कैवल्यप्राग्भावं कैवल्यकृत्वावसानं भवतीत्यर्थः ॥ ४.२६ ॥

यद्येवं तदास्य व्युत्थानप्रत्ययाः कुतो भवन्तीत्यत आह -

૪.૨૭. તચ્છિદ્રેષુ પ્રત્યયાન્તરાણિ સંસ્કારેભ્યઃ

૪.૨૭. તત્-છિદ્રેષુ (પ્રત્યય-અન્તરાણિ)સંસ્કારેભ્યઃ ॥ 4.27 ॥

વિવેકખ્યાતિપરચ્છાન્નુક્ષણં ક્ષીયમાણેભ્યો વ્યુત્થાનસંસ્કારેભ્યો વિવેકખ્યાતિચ્છિદ્રેષ્વભિવ્યક્તેભ્યઃ પ્રત્યયાન્તરાણિ ભવન્તીત્યર્થઃ ॥ ૪.૨૭ ॥

નનુ કોડયમેતેષાં સંસ્કારાણાં હાનોપાય ઇત્યત્રાહ -

૪.૨૮. હાનમેષાં કલેશવદ્દુક્તં

૪.૨૮. હાનમ્-એષાં (કલેશવત્-ઉક્તમ્) ॥ 4.28 ॥

યથાવિદ્યાદિકલેશા વિવેકખ્યાત્યા દગ્ધાઃ પુનઃ સંસ્કારં ન પ્રસુવતે, તથા વ્યુત્થાનસંસ્કારા અપિ પુરુષખ્યાતિદગ્ધા અપ્રસવધર્માણો ભવન્તીત્યર્થઃ ॥ ૨૮ ॥

અથ વિવેકખ્યાતેરપિ વ્યુત્થાનરૂપતયા તન્નિરોધોપાયમુપદર્શયિતુમાહ -

૪.૨૯. પ્રસજ્ખ્યાનેડ્યકુસીદસ્ય સર્વથા વિવેકખ્યાતેર્ધર્મમેઘઃ સમાધિઃ

૪.૨૯. પ્રસજ્ખ્યાને-અપિ-અકુસીદસ્ય સર્વથા વિવેક-ખ્યાતેઃ-(ધર્મ-મેઘઃ)સમાધિઃ ॥ 4.29 ॥

વિવેકખ્યાતિરેવ વિશોકરૂપાવાન્તરફલોન્મુખી સતી પ્રસજ્ખ્યાનમિત્યુચ્યતે । તત્રાપિ અકુસીદસ્ય, કુત્સિતેષુ વિષયેષુ સીદતીતિ કુસીદો રાગઃ, તદ્રહિતસ્ય વિરક્તસ્ય, અત એવ સર્વથા સર્વાત્મના વિવેકખ્યાતેઃ યોગિનઃ અશુક્લકૃષ્ણં ધર્મ કૈવલ્યફલં મેહતિ સિગ્ધતીતિ ધર્મમેઘાખ્યઃ સમાધિર્ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૨૯ ॥

તતઃ કિમિત્યત આહ -

૪.૩૦. તતઃ કલેશકર્મનિવૃત્તિઃ

૪.૩૦. તતઃ કલેશ-કર્મ-નિવૃત્તિઃ ॥ 4.30 ॥

તતો ધર્મમેઘાત્સવાસનકલેશતન્મૂલકર્મણાં નિવૃત્તિર્ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૪.૩૦ ॥

તદા કિં ભવતીત્યત્રાહ -

૪.૩૧. તદા સર્વાવરણમલાપેતસ્ય જ્ઞાનસ્થાનન્ત્યાજ્ઞેયમલ્લં

૪.૩૧. તદા (સર્વ-આવરણ-મલ-અપેતસ્ય)જ્ઞાનસ્થ-આનન્ત્યાત્-જ્ઞેયમ્-અલ્પમ્ ॥ 4.31 ॥

આવૃણવન્તિ ચિત્તમિત્યાવરણા રજસ્તમોમયાઃ કલેશકર્મરૂપા મલાઃ । સર્વે ચ તે આવરણમલાઃ, તૈર્ધર્મમેઘેણાપેતસ્ય જ્ઞાનસ્ય વિશુદ્ધબુદ્ધ્યાલોકસ્થાનન્ત્યાજ્ઞેયં સર્વ ગગને ખદ્યોતવદલ્પમેવ ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૪.૩૧ ॥

તતઃ કિમિત્યત્રાહ -

૪.૩૨. તતઃ કૃતાર્થાનાં પરિણામકમસમાભિર્ગુણાનાં

૪.૩૨. તતઃ કૃતાર્થાનાં (પરિણામ-ક્રમ)-સમાપ્તિઃ ગુણાનામ્ ॥ 4.32 ॥

તતો ધર્મમેઘફલીભૂતપરવૈરાગ્યાત્મકાનન્તજ્ઞાનાનન્તરં વિવેકખ્યાતૌ નિરુદ્ધાયાં, કૃતાર્થાનાં કૃતો નિષ્પાદિતોડર્થો ભોગાપવર્ગારૂપઃ પુરુષાર્થો ચૈસ્તે તથોક્તાસ્તેષાં સત્વાદિગુણાનાં મહદાદ્યહકારક્રમેણ યઃ પરિણામક્રમઃ તસ્ય સમાપ્તિર્ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૪.૩૨ ॥

કોડસૌ ક્રમ ઇત્યપેક્ષાયમાહ -

૪.૩૩. ક્ષણપ્રતિયોગી પરિણામાપરાન્તનિર્ગ્રાહ્યઃ ક્રમઃ

૪.૩૩. ક્ષણ-પ્રતિયોગી પરિણામ-અપરાન્ત-નિર્ગ્રાહ્યઃ ક્રમઃ ॥ 4.33 ॥

ક્ષણપ્રતિયોગી ક્રમ ઇતિ સ્વરૂપનિર્દેશઃ । ક્ષણૌ પ્રતિયોગિનૌ નિરૂપકૌ યસ્ય સ ક્ષણપ્રતિયોગી । એવં ક્ષણિકપરિણામક્રમો મન્તવ્યઃ । તત્ર પ્રમાણં પરિણામાપરાન્તનિર્ગ્રાહ્ય ઇતિ । મૃદિ પિણ્ડઘટકપાલયૂર્ણકણાનાં પ્રત્યક્ષપરિણામાનાં પૂર્વાન્તઃ પિણ્ડઃ અપરાન્તઃ કણ ઇતિ પૂર્વોત્તરાવધિગ્રહણેન ક્રમો નિષ્કૃષ્ટ ગ્રાહ્યો ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૪.૩૩ ॥

ગુણાનાં પરિણામક્રમસમાપ્તૌ કિં કૃતિષ્યતીત્યગ્રાહ -

૪.૩૪. પુરુષાર્થશૂન્યાનાં ગુણાનાં પ્રતિપ્રસવઃ કૈવલ્યં સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠા વા ચિતિશક્તિરિતિ

૪.૩૪. (પુરુષાર્થ-શૂન્યાનામ્)ગુણાનાં (પ્રતિ-પ્રસવઃ)કૈવલ્યં (સ્વરૂપ-પ્રતિષ્ઠા)વા (ચિતિ-શક્તિઃ)-ઇતિ ॥ 4.34 ॥

કૃતભોગાપવર્ગાણાં કાર્યકારણાત્મનાં ગુણાનાં પ્રધાને પ્રતિપ્રસવઃ પ્રલયઃ કૈવલ્યં, ચિતિશક્તિઃ કૂટસ્થનિત્યા શુદ્ધાસૂગચિત્સ્વભાવા શક્તિઃ સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠા પુનર્બુદ્ધ્યાદિસમ્ભવ્યવિધુરા વા કૈવલ્યં ભવતીત્યતિશોભનમ્ । ઇતિશબ્દઃ શાસ્ત્રપરિસમાપ્તિદ્યોતનાર્થઃ ॥ ૪.૩૪ ॥

ચત્ક્રપાપોતમાસાદ્ય સમુત્પત્તિર્ણો ભવાર્ણવાત્ ।

નમોડસ્તુ તસ્મૈ ગુરવે સ્વાવિદ્યાધ્વાન્તભાનવે ॥ ૧ ॥

ક્વાહં ક્વ યોગસરણિર્ગહનાર્થા તથાપ્યહમ્ ।

શ્રીગુરોઃ કૃપયાકાર્ષ વૃત્તિં યોગસુધાકરમ્ ॥ ૨ ॥

કૃણીન્દ્રસૂત્રગ્રથિતા મદ્ભાગ્યૌક્તિકમાલિકા ।

સમર્પ્યતે મયા શ્રીમદ્ગુરોશ્ચરણપદ્મજે ॥ ૩ ॥

ઇતિ શ્રીપરમહંસપરિવ્રાજકાચાર્યશ્રીપરમશિવેન્દ્રસરસ્વતીપાદાબ્જસેવાપરાયણેન શ્રીસદાશિવેન્દ્રસરસ્વત્યા વિરચિતાયાં શ્રીમત્પતંજલિપ્રણીતે યોગશાસ્ત્રે સાધુખ્યપ્રવચનાપરનામધેયે યોગસુધાકરાભિધાયાં વૃત્તૌ (ચતુર્થઃ)કૈવલ્યપાદઃ સમાપ્તઃ ॥

ૐ તત્ સત્ બ્રહ્માર્પણમસ્તુ ।

હરિઃ ૐ ।

Proofread by Sujal

——
Yogasudhakaro Nama Yogasutravrittih

pdf was typeset on October 9, 2026

——
Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

